

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**İRANLI DEVLET ADAMLARININ İLHANLI İDARİ SİSTEMİ
İÇERİSİNDEKİ REKABETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜLŞEN DENİZ ERDEM

ANKARA-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**İRANLI DEVLET ADAMLARININ İLHANLI İDARİ SİSTEMİ
İÇERİSİNDEKİ REKABETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜLŞEN DENİZ ERDEM

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Hatice ORUÇ**

ANKARA-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

GÜLŞEN DENİZ ERDEM

**İRANLI DEVLET ADAMLARININ İLHANLI İDARİ SİSTEMİ
İÇERİSİNDEKİ REKABETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: **Doç.Dr. Hatice ORUÇ**

Tez Jürisi Üyeleri

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE**

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı Soyadı

Gülşen Deniz Erdem

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	VIII
I. KAYNAKLAR.....	VIII
A. FARSÇA KAYNAKLAR.....	VIII
B. ARAPÇA KAYNAKLAR.....	XVI
C. SÜRYANİCE KAYNAKLAR.....	XVII
D. ERMENİCE KAYNAKLAR.....	XVIII
E. ARAŞTIRMA ESERLER.....	XXII
BİRİNCİ BÖLÜM.....	24
MOĞOL İMPARATORLUĞUNDA SİVİL İDARE VE İLHANLI DEVLETİ İDARÎ YAPISINA ETKİSİ.....	24
I. CENGİZ HAN VE ARDILLARI DÖNEMİNDE MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA SİVİL İDARE.....	26
II. MOĞOL MERKEZÎ İDARE SİSTEMİNİN ORTADOĞU'YA TAŞINMASINI TEMİN EDEN SİVİL İDARECİLER.....	31
II. A) Hârezmlî Mahmud Yalavaç ve Çinli Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai.....	31
II. B) Cin Timur.....	35
II. C) Argun Aka.....	35
II. D) Seyfeddîn Bitikçi.....	36
II. F) Şemseddîn Cüveynî.....	37
II. H) Taceddîn Mutez.....	39
İKİNCİ BÖLÜM.....	40
İRAN'DA MOĞOLLARIN ETKİN HALE GELMESİ.....	40
I. İLHAN HÜLEGÜ'NÜN ÖN ASYA'YA GÖNDERİLMESİ.....	40
II. İLHAN HÜLEGÜ'NÜN BATI SEFERİ VE SONUÇLARI.....	42
II. A) İlhan Hülegü'nün İsmâîlîler Üzerine Gitmesi ve Alamût Kalesi'ni Ele Geçirmesi.....	42

II.	B. İlhan Hülegü'nün Bağdad Seferi	46
II.	C. İlhan Hülegü'nün Suriye ve Mısır Seferi	50
III. İLHANLI DEVLETİ İDARİ SİSTEMİNİN KURULUŞU		56
III.	A.1) Niyâbet-i Saltanât.....	60
III.	A.2) İşrâf-ı Memalîk.....	60
III.	A.3) Müstevfi-yi Memalîk.....	61
III.	A.4) Uluğ Bitikçi-yi Memalîk	62
III.	A.5) Nâzır-ı Memalîk	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		63
İLHANLI DEVLETİ'NDE İRANLI YERLİ ARİSTOKRATLARIN VEZİRLİK		
MAKAMINA ERİŞMEK İÇİN MÜCADELELERİ		63
D) İLHAN HÜLEGÜ DÖNEMİ (1256-1265).....		63
II. İLHAN ABAKA DÖNEMİ (1265-1282)		65
II.	A. Mecdülmülk-i Yezdî, Şemseddîn Cüveynî ve Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî'yi Arasında Yaşanan Rekabetler	65
III. İLHAN AHMED TEGÜDER DÖNEMİ (1282-1284)		74
III.	A. Hâce Alaaddîn Atâ Melik'in Devlet Kademesinde Yükselmesi ve Mecdülmülk-i Yezdî'nin Cezalandırılması.....	74
IV. İLHAN ARGUN DÖNEMİ (1284-1291).....		78
IV.	A. Şemseddîn Cüveynî'nin Vezâretinin Son Bulması ve Ölümü	78
IV.	B. Sa'düddeve'nin Yükselmeye Başlaması ve Celâlüddîn Simnanî'nin Ölümü.....	81
V. İLHAN GEYHATU DÖNEMİ (1291-1295)		87
V.	A. Vezirlik Makamının Sadreddin Zencânî'ye Verilmesi	87
VI. GAZAN HAN DÖNEMİ (1295-1304)		93
VI.	A. Sadreddîn Zencânî'nin Yükselmesi ve Cemâleddîn Destcirdanî ile Aralarında Yaşanan Rekabet.....	95
VI.	B. Sadreddîn Zencânî'nin Durumunun Bozulması ve Cezalandırılması	98

VI. C.Sâhib-i divân Hâce Sadeddîn Sâvecî'nin Görev Alması ve Ona Muhaliflerin Cezalandırılması.....	100
VII. A. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, Sadeddîn Sâvecî ve Tâcüddîn Alişah Gîlânî Arasında Yaşanan Siyasî Rekabet.....	102
VII. B.Tâcüddîn Alişah Gîlânî ile Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin Rekabeti	106
VIII. EBU SAİD BAHADIR HAN DÖNEMİ ve BÜROKRATİK REKABETLERİN DEVAMI.....	109
SONUÇ	113
KAYNAKÇA.....	116
ÖZET	130
ABSTRACT	131

ÖNSÖZ

Cengiz Han liderliğinde kurulan Moğol İmparatorluğu, ardılı konumundaki İlhanlı, Altınorda ve Çağatay devletleri ile 13. yüzyıla adını verdi. İlhanlı Devleti, İlhan Hülegü'nün batı seferleri neticesinde İran coğrafyasında bir siyasî teşekkül olarak tarih sahnesine çıktı. İlhanlı Devleti'nin oluşum sürecinde Yakın ve Orta Doğu'ya yapılan seferler bu coğrafyada bulunan devletlerin gerek kültür gerek kurum olarak örnek alınmasına vesile olmuştur.

Çalışmamızda bir döneme adını veren İlhanlı Devleti'ni sadece bürokratik olarak değil siyasî, sosyal ve dinî yapı bakımındanda ele almaya çalıştık. Göçebe ve devlet algısından uzak bir yaşam süren Moğollar, Yakın ve Orta Doğu coğrafyasına ilerleyince Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmük'ün yaptığı gibi özellikle idarî yapılanmada İranlı unsurlardan istifade etmişlerdir. İlhanlı devleti idarî görevlerine getirilen İranlılar seçkin, nüfuzlu kimselerden oluşuyordu. İlhanlı Devleti hükümdarlarının bu yerli aristokrat nüfuzla gösterdiği ilgi zaman zaman dalgalanmalar gösterecek şekilde çoğunlukla desteklenen taraf olmuştur. İlhan Argun zamanında Yahudi unsurlar ön plana çıkmaya başlamış; ancak bu durum uzun sürmemiştir.

Tezimizin asıl amacı İranlı yerli aristokratların İlhanlı Devleti bürokrasisini ele geçirmek için düzenledikleri entrikaları ve devletin siyasî, sosyal, ekonomik gidişatını nasıl etkilediklerini tespit etmektir. Bunu yaparken öncelikle Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'nin kuruluşunu özet bir şekilde anlattık. Ardından Moğol devlet geleneğine bağlı olarak kurulan İlhanlı Devleti'nin bürokrasi temellerine değinerek devlet içinde bu teşekkülün yeniden oluşumunu değerlendirdik.

Sayın danışmanım Doç. Dr. Hatice ORUÇ hocama tez çalışmalarım süresince karşılaştığım sorunlarda desteğini esirgemediği için, tezim için işaret ettiği önemli problemler ve bunların çözümüne yönelik tavsiyelerinden dolayı ve daima yol gösterici olduğu için şükranlarımı sunarım. Sayın Doç.Dr. Mustafa UYAR hocama tez yazım sürecinde vermiş olduğu desteklerden ve önerilerden ötürü teşekkür ederim. Sayın hocam Prof. Dr. İlhan ERDEM'e lisans eğitiminden itibaren Türk- İslâm dünyası ile ilgili verdiği bilgilerle ufukumuzu genişlettiği için, Yakın Doğu coğrafyası ile bizleri tanıştırdığı ve yepyeni bir perspektifle bu coğrafyaya bakmamızı sağladığı için şükranlarımı arz ederim. Kıymetli kardeşim Ömür ERDEM'e tez çalışmalarım süresince verdiği manevî desteklerden ötürü teşekkür ederim.

GÜLŞEN DENİZ ERDEM

ANKARA- 2018

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F.D : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
Dergisi. (Ankara, 1943-).

A.Ü.D.T.C.F.T.A.D : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
Tarih Araştırmaları Dergisi.

Bknz. : Bakınız.

Çev. : Çeviren.

c. : Cilt.

Curr Res Soc Sci : Current Research in Social Science.

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Haz. : Hazırlayan.

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.

İÜEFTD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

nşr. : Neşreden.

S. : Sayı.

s. : sayfa.

TDİD : Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.

TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi.

TKİD : Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

OÜEFD : Ondokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.

Yay. : Yayınevi.

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan.

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR

Tezim için kullanmış olduğum kaynaklar çoğunlukla Fars, Arap ve Ermeni müverrihlerin kaleme aldıkları eserlerden oluşmaktadır. Moğol ve İlhanlı tarihi ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak bizim tez konumuzu teşkil eden İranlı devlet adamları ve bunların İlhanlı idarî sistemine yerleşmek için rekabetlerini anlatan eserler sınırlı sayıdadır. Aşağıda yararlanmış olduğumuz kaynakları kısaca tanıtarak, çalışmamız açısından önemlerine değineceğiz.

A. FARŞÇA KAYNAKLAR

Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî

Târîh-i Cihân-güşâ

Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî 1226 yılında köklü bir aileye mensup olarak Cüveynî’de doğdu.¹ 1259-1282 yılları arasında Bağdad hâkimliği görevinde bulundu. Atâ Melik Cüveynî dünya fatihi tarihi anlamına gelen *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserini 1252-1259 yılları arasında tamamladı. Eser üç ciltten oluşmaktadır; Birinci ciltte; Moğolların gelenek ve göreneklerine, Cengiz Han’ın ortaya çıkışına ve yasalarına, onun Uygur memleketlerine düzenlediği fetihlere değinilir. Sonraki bölümde Cengiz Han’ın ölümüne (1227) kadar Maveraünnehr ve İran’daki fetihleri, Güyük Han’ın ölümüne (1248) kadar meydana gelen olaylar anlatılır.

¹ Orhan Bilgin, “Atâ Melik Cüveynî”, c.8, 1993, s. 140-141, s.140.

Kitabın ikinci cildinde yazar Hârezmşâhlar ve Karahıtaylar ile ilgili bilgi vermektedir. Aynı zamanda İlhan Hülegü'nün İran'a gelişine kadar hüküm süren Moğol hükümdarlarına da yer verilmektedir.

İlhanlı Devleti'nin çağdaşı olan bu eser tezimiz açısından oldukça mühim bir yere sahiptir. Biz çalışmamızda özellikle Môngke Han'ın tahta oturuşunu ve sonrasını, İlhan Hülegü'nün İran'a hareketini, İsmâîlîler ile gerçekleşen mücadeleleri anlatan üçüncü ciltten istifade ettik. İranlı büyük alim Mirza Muhammed Kazvinî 1912- 1937 yılları arasında yazarın hayatı ve eserlerini derleyerek bir Mukaddime oluşturdu ve üç cildin tenkitli neşrini yaptı. Biz de tezimiz için Mirza Muhammed'in bu neşri esas alınarak Mürsel ÖZTÜRK tarafından çevirilen nüshadan yararlandık.²

Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî

Tabakât-ı Nâsirî

Minhâcüddîn, 1193 senesinde Fîrûzkûh'ta doğdu. O, Cûzcânî bir aileye mensuptu. Minhâcüddîn son derece iyi bir eğitim alarak kendisini çeşitli alanlarda yetiştirdi. *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eserini 1260 senesinde tamamladı. Gûrlular ve Delhi sultanları hakkında önemli bilgiler veren bu eser aynı zamanda Cengiz Han'ın batı seferleri ve Moğol istilâsına dair verdiği bilgilerle dikkat çeker. Çalışmamızı Cengiz Han'ın seferleri konusunda aydınlatan bir kaynak oldu. Biz bu eserin Mustafa Uyar tarafından tercüme edilen nüshasını kullandık.³

² Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân- güşâ*, çev: Mürsel ÖZTÜRK, TTK, Ankara 2013.

³ Minhâc-ı Sirâc El- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev: Mustafa Uyar, Ötüken Yay. , İstanbul 2016.

İbn-i Bîbî

El- Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l- Alâ'iyye

Anadolu Selçukluları hakkında verdiği bilgilerle temel kaynak niteliği taşıyan *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye'nin* müellifi Ali el-Caferî er-Rugadî İbn-i Bîbî'dir. Rugadî nisbesinden anlaşılacağı üzere o, Mâzenderân'ın Rugad şehrine mensuptur.⁴ İbn-i Bîbî 1200-1220 yılları arasında *inşâ ve tuğra dîvânında*⁵ çalıştı. İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî'nin isteği ile 1186-1280 yılları arasındaki olayları anlatan Selçuklu tarihini kaleme aldı. *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye* üç ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt; II. Kılıçarslan'ın ölümünden (1192) I. Alaaddîn Keykubad'ın tahta çıkışına (1220) kadar olan kısmı, ikinci cilt; I. Alaaddîn Keykubad devrini (1220- 1237), üçüncü cilt; II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta geçişinden (1237) 1280 yılına kadar olan olayları anlatır. İbn-i Bîbî, İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî'nin teşviki ile bu eserini meydana getirdi. Biz tezimiz kapsamında Şemseddîn Cüveynî'nin Anadolu görevini içine alan bölümünden istifade ettik.⁶

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî

Câmiu't-Tevârih

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî 1250-1251 yılı civarında Hemedan'da dünyaya geldi. İlhan Abaka döneminde (1265-1282) tabip olarak devlet hizmetine girdi. Gazan Han zamanında vezirlik makamına getirildi, ilerleyen süreçte de Tâcüddîn Alişah Gîlânî ile bu makamı paylaştı. Gazan Han'ın isteği doğrultusunda yazmış olduğu *Târîh-i*

⁴ Abdülkerim Özyayın, "İbn-i Bîbî", *TDVİA*, c. 19, 1999, s. 379-382, s.379.

⁵ Bu divan Selçuklu hükümdarlarının devletler ve eyaletlerle olan görüşmelerini yapar; berat, nişan, mensur dediğimiz hükümdar tuğrasını taşıyan araziye ve tayinlere ait vesikaları verir. Bknz: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s.43.

⁶ İbn-i Bîbî, *El- Evâmirü'l- Alâ'iyye fi'l- Umûri'l- Alâ'iyye*, çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

Mübârek-i Gâzânî'yi 1304 yılında bitirdi. Gazan Han'ın ölümüyle Ölceytü Han'a bu kitabı takdim etti. Ölceytü Han ise kendi zamanına kadar yaşanan dünya tarihinin bu kitaba eklenmesini isteyerek "*Câmiu't-Tevârih*" adlı eserin oluşmasına vesile oldu.

Câmiu't-Tevârih, İlhanlı Devleti'nin çağdaşı olması açısından büyük bir öneme sahiptir. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından çevirilen İlhanlılar kısmına tezimizi hazırlarken sıklıkla başvurduk.⁷ Özellikle Gazan Han dönemi vezirlerinin hayatları, siyasi faaliyetleri ve aralarındaki rekabetler hakkında mâlûmât veren en önemli kaynağımız oldu. Yine İlhan Ahmed, İlhan Argun, İlhan Geyhatu dönemi vezirleri hakkında verdiği bilgilerle çalışmamıza büyük katkı sağladı.

Abdullah bin Fazlullah el-Şîrâzî

Tahrir-i Târîh-i Vassâf

Ölceytü Han tarafından kendisine "*Vassâful Hazrat*" ya da kısaltılmış şekliyle "*Vassâf*", lâkabı ile tanınan Şerefu'd- dîn (veya Şihâbu'd-dîn) Abdullah b. İzzu'd-dîn Fazlullâh b. Ebû Na'im-i Yezdî 1264-1265 yılında Şîrâz'da doğdu. Müellifimiz *Târîh-i Vassâf* olarak bilinen *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-asâr* adlı beş ciltlik eserini 1298-1299 yılında yazmaya başladı. 3 Mart 1303 yılında Reşîdüddîn Fazlullâh ile Sadeddîn Sâvecî'nin yardımlarıyla eserinin ilk üç cildini Gazan Han'a sunma fırsatı buldu. Bu sırada Gazan Han'ın vefatının araya girmesi nedeniyle eserinin dördüncü cildini Ölceytü Han'a takdim etti. Eserin beşinci cildini vefatından iki yıl önce 1328'de tamamladı. Müellif 1329-1330 yılında vefat etti.⁸

⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiu't- Tevârih*, (İlhanlılar Kısmı), çev: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.

⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Bellekten*, c. LXX, S. 258, Ankara 2006, s.

Birinci ciltte; Mōngke Han'ın ölümü, İlhan Hülegü'nün Bağdat'ı ele geçirmesi, İlhan Abaka ve İlhan Ahmed'in hükümdarlık dönemleri, ikinci ciltte; Salgurlu Atabegleri, İlhan Argun'un hükümdarlığı, üçüncü ciltte; İlhan Geyhatu, Baycu ve Gazan Han hükümdarlıkları, dördüncü ciltte; Gazan Han'ın son yılları, Ölceytü Han'ın tahta çıkışı, Hârezmşâhlar ve İsmâîlîler, beşinci ciltte; Ölceytü Han'ın son yılları, Ebu Said Han ve diğer hükümdarlar yer almaktadır. Eser, *Târîh-i Cihân-güşâ*'nın zeyli niteliğindedir.⁹ Eserin Bombay (1299), Lahor, Tahran (1269-1338), Tebriz ve Viyana (1856) nüshaları bulunmaktadır.¹⁰ Biz tezimiz için Abdülmuhammed Ayetî'nin Tahran nüshasını temel alarak *Tahrir-i Târîh-i Vassâf* başlıklı tercüme eserinden istifade ettik.¹¹

Fahrüddin Dâvûd Benâketî

Târîh-i Benâketî

Gazan Han'ın sevgisini kazanarak 1301 yılında *Melikü'l-şuara* unvanını alan Benâketî, Maverâünnehirlidir. Reşîdüddîn Fazlullâh'ın çağdaşı Benâketî, Ölceytü Han'ın hizmetinde de bulundu. Ebu Said Bahadır Han döneminde ise büyük itibar sahibi oldu. Ebu Said'in emriyle *Câmiu't-Tevârih*'e denk gelebilecek bir eser hazırlamakla görevlendirildi. Bunun üzerine *Târîh-i Benâketî* isimli eserini yazdı. Eser *Câmiu't-Tevârih*'in özeti niteliğindedir ve 1317 tarihine kadar gelen olayları konu almaktadır. Çalışmamızda bu eserden önemli bilgilerin teyit edilmesinde yararlandık.¹²

⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *İA*, c. 42, 2012, s. 558-559.

¹⁰ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 301-302

¹¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullah Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, nşr: Abdülmuhammed Ayetî,

İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1346.

¹² Fahrüddin Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Düzenleyen: Cafer Şear, 2.baskı, Encümen- i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1378.

Abû'l Kâsım Abdullah bin Muhammed El-Kâşânî

Târîh-i Olcâytû

İlhanlı Devleti'nin çağdaşı olan El-Kâşânî'nin hayatı hakkında elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Kaleme almış olduğu eseri *Târîh-i Olcâytû*, tezimiz açısından önemli bir zaman dilimini aydınlatmaktadır. Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmiu't-Tevârih* adlı eseri *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî* adlı üçüncü ve son cildiyle bitmektedir. Bundan sonraki dönemi El-Kâşânî kaleme alarak boşluğu doldurur. El-Kâşânî, Gazan Han'ın ölümünden Ölceytü'nün hükümdarlığının sonuna kadar olan (1304-1317) dönemi anlatmaktadır. Tezimizin esas ayağını oluşturan İranlı devlet adamları hakkında önemli bilgileri elde etmede *Târîh-i Olcâytû'nun* önemi büyüktür. Biz bu eserin Prof. Dr. Derya ÖRS tarafından Türk diline kazandırılan nüshasından yararlandık.¹³

Kerîmüddin Mahmud Aksarayî

Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr

Kerîmüddin Aksarayî 13. yüzyılın ortalarında Aksaray'da doğdu. Genç yaştan itibaren devlet hizmetinde *dîvân kâtibliği* ve *evkâf nâzırlığı* görevlerinde bulundu. Eserinden iyi bir tahsil gördüğü, İslâmî ilimlerle Arap ve Fars edebiyatına vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Aksarayî bu eserini 1323 yılında İlhanlı valisi Timurtaş'a takdim etti. Anadolu Selçukluları tarihi için önemli kaynaklar arasındadır. Biz tezimizde Anadolu Selçuklu Devleti ve İlhanlı Devleti arasındaki münasebetlerde bu eserden istifade ettik.¹⁵

¹³ Abû'l Kâsım Abdullah bin Muhammed El-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, çev: Derya Örs, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi), Ankara 1992.

¹⁴ İsmail Aka, "Kerîmüddin Aksarayî", c.2, *İA*, 1989 s. 293.

¹⁵ Kerîmüddin, Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev: Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Hamdullah Müstevfî Kazvîni

Târîh-i Güzîde

Müellifimizin nisbesinden de anlaşılacağı üzere doğum yeri Kazvîn'dir.¹⁶ Dedesi ve babası Irak'ın müstevfisi oldukları için *müstevfiyan* olarak anılırlar. Ölceytü Han zamanında iyi bir kâtip olduğu için Hamdullah 1311'de Kazvîn, Ebher, Zencân ve Târimeyn'in malî işlerinin teftişiyle görevlendirildi.

Târîh-Güzîde, Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim edilen Farsça bir eserdir. Taberî, İbnü'l Esîr, Ata Melik Cüveynî ve Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî gibi birçok tarihçinin eserinden yararlanılarak oluşturulan bu eser İlhanlı Devleti'nin çağdaşı olması bakımından önemlidir. Biz İranlı devlet adamlarının faaliyetleri hakkında mühim bilgilere bu eserden ulaştık. Eserin, Edward G. Browne ve Abdülhüseyin Nevaî tarafından yapılan iki neşri bulunmaktadır. Biz tezimizde Abdülhüseyin Nevaî'nin neşrini kullandık.¹⁷

Hâfız Ebrû

Zeyl-i Câmiu't-Tevârîh-i Reşîdî

Hâfız Ebrû Timurular döneminin (1370-1507) ünlü tarih ve coğrafyacılardan biridir. Herat'ta doğduğu ve uzun süre burada kaldığı için Herevî olarakta anılır. Hâfız Ebrû Timur'un bazı seferlerine katıldı ve onun sarayında *münşî*¹⁸ olarak görev aldı. Timur'un oğlu Şahruh zamanında da Hâfız Ebrû saraydaki yerini korudu. Şahruh'un

¹⁶ Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el- Müstevfî", *İA*, c.15, 1997, s. 454

¹⁷ Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, nşr: Abdülhüseyin Nevaî, İran 1339

¹⁸ Vezirin sağında ve solunda oturan divan kâtiplerine verilen ad. Bknz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 88.

Karakoyunlularla yaptığı savaştan sonra Azerbaycan'dan dönerken Zencân civarında Serçem adı verilen yerde 25 Haziran 1430 tarihinde vefat etti.¹⁹

Başlıca eserleri *Mecmû'a-i Hâfız Ebru*, *Mecma'u't- Tevârîh*, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*'dur. Biz çalışmamızda, Hâfız Ebrû'nun Reşîdüddîn Fazlullâh'ın eseri *Câmiu't- Tevârih'in* özeti niteliğinde hazırlamış olduğu *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî* adlı eserini kullandık.²⁰ Özellikle Ölceytü ve Ebu Said Bahadır Han dönemi olaylarını anlatırken istifade ettik.

Gıyâseddîn bin Humâmeddîn Handmîr

Habîbü's-Siyer

Handmîr, 1475 yılında Herat'ta doğdu. Timurular devrinin en çok eser veren tarihçilerinden biri olup yüksek mertebede idareci ve âlimlerin yetiştiği bir aileye mensuptur.²¹ Babası Humâmeddîn, Timurlu hükümdarı Ebû Said'in oğlu Sultan Mirza'nın veziri iken anne tarafından *Ravzatu's-Safa'nın* müellifi Mîrhând'ın torunudur. Handmîr sadece dönemi ile ilgili verdiği bilgiler açısından değil kendisinden önceki dönemlerle ilgili verdiği bilgiler bakımından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Biz tezimiz için *Habîbü's Siyer'in* üçüncü cildinden yararlandık.²² İlhanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal yapısı ile ilgili önemli bilgiler veren *Habîbü's Siyer* temel kaynaklarımızdan bir tanesidir.

¹⁹ TDVİA, "Hâfız Ebrû", c.15, 1997, s. 89.

²⁰ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut- Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Behtmam Henbâbâ Beyânî, Enteşarat-i Encümeni Asare Milli, Tahran 1317.

²¹ İsmail Aka, "Mekârimü'l-Ahlâk, Şerh-i Ahval ve Zindegâni-i Emir Ali Şir Nevâî, Mukaddeme", *TDİD*, 16/2, Kış 2016, s. 259.

²² Gıyâseddîn bin Humâmeddîn Handmîr, *Habîbü's Siyer*, c.3, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, 1333.

Gıyâseddîn bin Humâmeddîn Handmîr

Düstûrû'l- vûzerâ

Handmîr (1475) yılında Herat'ta doğmuştur. Timurlular devrinin en çok eser veren tarihçilerinden biridir. Handmîr'in *Habibü's-Siyer* adlı eserinin yanında tezimiz için önem taşıyan ikinci kaynağı ise *Düstûrû'l-vûzerâ*'dır. 1501 yılında Herat'ta kaleme alınan bu eser Emevi döneminden müellifin kendi yaşadığı döneme kadar İslâm devletleri vezirlerinin hayatlarını ve faaliyetlerini anlatmaktadır. İlhanlı Devleti'nin vezirlerini sırasıyla veren bu eser de temel kaynaklarımız arasındadır. Düzenlemesini Seyîd Nefîsî'nin yaptığı eserin ikinci basımdan istifade ettik.²³

B. ARAPÇA KAYNAKLAR

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî

Târîhu Muhtasari'd-düvel

1225 yılında Malatya'nın İbrâ köyünde doğan müellifimiz İbnü'l İbrî namıyla anılmaktadır. Ana dili Süryanca olan yazar Arapçayı da çok iyi bilmekteydi. İlhan Hülegü, Abaka, Ahmed ve Argun dönemlerinin görgü tanığı olan İbnü'l İbrî 1286 yılında Merâğa'da vefat etti. Adı geçen İlhanlar döneminde gerçekleşen siyasî olayların anlatımında bu eserden istifade ettik. *Târîhu Muhtasari'd-düvel* müellifin Süryanice umumi tarihinin bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. Biz Şerafeddin Yaltkaya tarafından tercüme edilen nüshasından yararlandık.²⁴

²³ Gıyâseddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûrû'l-vûzerâ*, nşr. Seyîd Nefîsî, İntişarat-ı İkbal, Tahran 1976.

²⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, çev: Şerafettin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011.

İzzüddin Ebû Abdullah İbn Şeddâd

Baypars Tarihi

1216 yılında Mısır'da doğan müellif, 1233 yılında Dımaşk'a gelerek el-Melik el-Nasır'ın hizmetine ardından *İnşâ Dîvânı'na* girdi. Memlûk Sultanı el-Melik el-Zâhir döneminde de İnşa Divanı'nda görevini sürdüren İbn Şeddâd, *el-Ravz el-Zâhir fî Sîret Melik el-Zâhir* adında iki ciltlik bir eser kaleme aldı. Ancak eserin birinci cildi kayıptır. Biz çalışmamızda Şerafeddin Yaltkaya'nın hazırlamış olduğu Türkçe çevirisini kullandık.²⁵ Moğol-Memlûk-Anadolu Selçuklu Devleti ilişkilerini değerlendirirken bu eserden faydalandık.

C. SÜRYANİCE KAYNAKLAR

Gregory Abû'l Farac

Abû'l Farac Tarihi

1225 yılında Malatya'da Süryani bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Gregory Abû'l Farac, iyi bir eğitim aldıktan sonra Yakûbî Hristiyanlarına hizmet edebilmek için Malatya ve Halep'teki kiliselerde önemli görevler üstlendi. Farklı alanlarda eserler meydana getiren Gregory Abû'l Farac'ın "*Kronografya*" adlı eseri, yaradılıştan 1286 yılına kadar gelen olayları ihtiva eder.²⁶ Eser, içerik bakımından farklı coğrafyaları ve toplumları detaylı bir biçimde konu edinir.²⁷ Bizde çalışmamızın üçüncü bölümünde vezirlerin hayatlarını ve rekabetlerini ele alırken eserden istifade ettik.

²⁵ İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2002

²⁶ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l İbri", *TDVİA*, c. 21, 2000, s. 92-94, s.93.

²⁷ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, 1950, s. 35-36.

D. ERMENİCE KAYNAKLAR

Haython Hetoum

Gorigos Senyorü Hetum Vekayinâmesi

Haython Hetoum 13. yüzyıl Kilikya Ermenileri müverrihlerinden olup Moğol tarihine ait yazdığı bir eseri sayesinde diğer müelliflerden önce Avrupa'da adından bahsettirdi. İlhanlı Devleti'nin çağdaşı niteliğinde bir eserdir. Muhtelif tarihlerde Latince ve Fransızca olarak müteaddit defalarca neşredilmiş olan Hetum Tarihi, Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar olan memleketleri Hıtay, Tars, Türkistan, Horâsân, Kumanya, Hint, İran, Met, Ermeni, Gürcü, Kildâni (Babilon), Mezopotamya, Türkiye (Anadolu), Trabzon (Rum Krallığı), Suriye, Arapya adları ile ayırt ederek buraların sınırları, hükümetleri, başlıca şehirleri, halkın adetleri hakkında mâlûmât verir.²⁸ Müellif eserinin ilk on beş babında bu muhtelif mevzulardan bahsettikten sonra Moğol tarihine geçer. Otuz dokuz fasılda Cengiz Han'dan başlayarak Moğol hükümdarlarının batıya ve Anadolu'ya yaptıkları istilâlarını anlatır. Biz bu eserden İlhan Hülegü'nün Bağdad-Abbasi Halifeliği üzerine seferini anlatırken yararlandık.

Simbat Gundstabıl

Başkumandan Simbat Vekayinâmesi

13.yüzyılda Kilikya'da yaşamış olan Simbat Gundstabıl, Kilikya müverrihleri arasında yazmış olduğu vekayinâme ile en mühim konuma sahiptir. Vekayinâme 951 senesinden 1331 yılına kadar geçen dönemi anlatmaktadır. Eserin 1152 yılına kadar gelen ilk kısmı; Urfalı Mateos ile onun müzeyyili Papaz Grigor'un yazılarının özeti

²⁸ Hrand. D. Andreasyan, " Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İÜEF TD*, c.1, S.2, İstanbul 1950, s. 416

niteliğindedir. 1152'den 1274 yılına kadar gelen ikinci kısım Simbat'ın kendi eseri sayılabilir.²⁹ 1274'ten 1331 yılına kadar olan son kısım ise belirsiz bir müzeyyil tarafından kaleme alındı. Eser Kilikya Ermeni Krallığı'nın tarihini yazma amacıyla kaleme alındı; ancak komşu Türk beylikleri, Mısır Memlûkleri, Moğollar, Latin Prensikleri ile temasları da ele almaktadır. Bizim tezimiz için bu eseri kullanım amacımız Ermeni kroniklerine Moğolların yansımalarını diğer eserler ile kıyaslamaktır.

Step'annos Orbelean's

History of the State Sisakan

Step'annos Orbelean's 13.yüzyılın ortalarında Sünik'de (Karabağ) doğdu. Kendisi aynı eyaletin Orodin şehrinin prensi Darsaic'in oğludur. 1280 yılında babasının isteğiyle *vardapet*³⁰ rütbesiyle ruhanî sınıfa girdi.³¹ Orbelean's'ın bu eseri yazmadaki başlıca amacı on iki muntıkaya ayrılmış olan Sünik Hanedanlığı'nın tarihini ve menşeyini yazmaktır.

Müellifimiz eserinde Moğol istilâlarını başlangıçtan itibaren özet halinde anlatır. Daha sonra Aslan Noyan üzerinden kendi memleketine yapılan taarruzlar üzerinde durur. Yine Orbelean's babasının İlhan Abaka'ya olan yakınlığından, Abaka'nın halefi Tegüder'in Müslüman olarak Ahmed adını aldığından bahseder. Eserin son kısmında ise İlhan Ahmed Tegüder'den Gazan Han'a kadar geçen dönemde Gürcistan, Ağuvan ve Sunik'te Moğolların idaresini, Geyhatu-Baydu-Gazan-Nevruz mücadelesini

²⁹ Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", s. 411.

³⁰ Rahip anlamına gelmektedir. Bknz: H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", s. 401.

³¹ Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", s. 419.

anlatmaktadır. Step'annos Orbelean's 1304 yılında vefat etti. Biz tezimizde İlhanlı Devleti'nin çağdaşı olan bu eseri siyasi olayların teyit edilmesinde kullandık.³²

Vardan Vardapet

Compilation of History

Vardan Vardapet 13.yüzyıl Ermeni müverrihleri arasında yer almaktadır. Vardan'ın muasırı olan Genceli Kiragos'un anlattığına göre o gerek ruhanî reisler gerek Hristiyan prensler nezdinde danışılan, fikir alınan bir rahiptir.

Vardan'ın İlhan Hülegü ile yaptığı görüşmelerde kaynaklara yansımaktadır. İlhan Hülegü Vardan'ı yanına davet ederek, kendisiyle baş başa kalarak ona derdini dökmüş ve memleketin âdilâne idare edilmesi hakkında onun nasihatlerini dinlemiştir.³³

Vardan'ın en mühim eseri *Cihan Tarihi'dir*. Bu eser hilkatten başlayarak 6000 senelik tarihi ihtiva etmektedir. Vardan'ın en orijinal kısmını bizzat şahit olduğu Moğol istilâsı ve hâkimiyetine ait vakalar oluşturmaktadır. Müellif bu bölümü Moğolların 1220'de batıya gerçekleştirmiş oldukları istilâları anlatarak başlar. Eserinin son kısmında İlhan Hülegü'nün batı seferlerini, onun ölümünü anlatırken Moğol din ve âdetleri hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmez. Biz çalışmamızda bu eserden İlhan Hülegü'nün batı seferini anlatırken istifade ettik.

³² Step'annos Orbelean's, *History of the State Sisakan*, çev: Robert Bedroisan (Klasik Ermeniceden İngilizceye), New Jersey 2012.

³³ Hrand D. Andreasyan, *Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*, s. 401-402.

Aknerli Grigor

Okçu Milletin Tarihi

Okçu Milletin Tarihi, Süryanî Mihail'in vekayinâmesinin 1273 senesinde yapılan Ermenice müstensihidir. *Okçu Milletin Tarihi* 1228'den 1272 yılına kadar Moğolların Ermeni bölgesine yapmış oldukları taarruzları kaleme almaktadır. Müellif bu eserde Moğolların doğu vilayetlerinde ve Anadolu'da gerçekleştirdiği tahribatları, Kilikya krallarının onların bu tahribkâr hareketlerinden kurtulmak maksadıyla Moğollarla dostane münasebette bulduklarını anlatır.

Biz Hrant D. Andreasyan'ın adı geçen eserinin 1870 Kudüs neşrini esas alarak yaptığı tercümeden yararlandık.³⁴ İlhan Hülegü ve İlhan Abaka'nın faaliyetlerinin bir kısmını değerlendirirken bu esere başvurduk.

Genceli Kiragos

History of the Armenians

13.yüzyılın önemli tarihçilerinden Genceli Kiragos hakkında elimizde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *History of the Armenians* adlı eseri altmış beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Ermeni kiliselerini ve 4.yüzyıldan 12.yüzyıla kadar Ermeni siyasi tarihini esas almaktadır. İkinci kısım 12.yüzyıl Ermeni askerî ve siyasî olaylarını ele alırken Ermeni Kilikya Krallığı hakkında da bilgi vermektedir. Biz çalışmamızda Moğolların, Ermeni Kilikya Krallığı ve Ortadoğu üzerine yaptığı istilâların ve baskının anlatıldığı on birinci bölümden istifade ettik.³⁵

³⁴ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev: Hrant D. Andreasyan, Yeditepe Yay. , İstanbul 2012.

³⁵ Genceli Kiragos, *History of the Armenians*, çev: Robert Bedrosian (Klasik Ermeniceden İngilizceye), New York, 1986.

E. ARAŞTIRMA ESERLER

Çalışmamızda yararlandığımız, bize yol gösteren araştırma eserlere baktığımızda; Abdülkadir Yuvalı *İlhanlı Tarihi*³⁶ adlı eserinde devletin kuruluş sürecini, İlhanlı Devleti hükümdarlarının dönemlerini, devletin dış politikasını, sosyal ve idarî yapısını ele alan kapsamlı çalışmasıyla bizim çalışmamıza büyük katkı sağladı. Osman Gazi Özgüdenli'nin *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*³⁷ adlı eseri Türklerin ve İranlıların Ortaçağ'da ortak bir şekilde oluşturduğu kültür coğrafyası esas alınarak, Türk-İran ilişkilerinin siyasî, sosyal, dinî, ekonomik ve kültürel boyutlarına ışık tutan farklı araştırmaların bir araya getirildiği önemli bir çalışmadır. Yine Osman Gazi Özgüdenli'nin *Gazan Han ve Reformları*³⁸ adlı çalışması Gazan Han dönemini aydınlatan ve bizim bu dönem gerçekleşen reform hareketlerini takip edebilmemizi sağlayan bir eserdir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*³⁹ isimli eseri özellikle "İlhanîlerde Devlet Teşkilâtı" başlıklı bölümüyle tezimiz açısından çok faydalı ve yol gösterici oldu. *İran Moğolları*⁴⁰ adlı çalışmasıyla Bertold Spuler, İlhanlı Devleti'nin siyasî, idarî, malî, askerî ve hukukî alanları hakkında geniş bilgi vermektedir. Biz çalışmamız için özellikle İlhanlılar zamanı vezirlerin anlatıldığı "İran ile Yan Memleketlerin İdaresi" adlı alt başlıktan istifade ettik. Ahmet Temir'in Türkçe'ye kazandırdığı *Moğolların Gizli Tarihi*⁴¹ adlı eser yine Moğol içtimaî yapısı hakkında bilgi vererek çalışmamıza ışık tuttu. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*⁴² adlı çalışmasıyla B. Y. Vladimirtsov, Moğol halklarının sosyal, idarî, askerî, dinî yapısı hakkında geniş bilgiler vermektedir.

³⁶ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, I. basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ocak 2017.

³⁷ Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, I. basım, İstanbul 2016.

³⁸ Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

⁴⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011.

⁴¹ Yüan- Ch'ao Pi- Shi, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev: Ahmet Temir, Ankara 2016.

⁴² B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, çev: Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1944.

Reuven Amitai-Preiss'in *Mongols and Mamluks: The Mamluk- İlhanid War*⁴³ adlı eseri 1260- 1281 yılları arası İlhanlı-Memlûk mücadelesini temel alan bir çalışmadır. Biz çalışmamızın İlhanlı-Memlûk ilişkileri ile ilgili olan bölümlerinde bu eserden istifade ettik.

İlhan Erdem'in özellikle "Sahib-i Divan Şemseddîn Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları"⁴⁴ başlıklı makalesi ve diğer çalışmaları⁴⁵ tezimiz için yol gösterici oldu.

Mustafa Uyar'ın "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sadüddeve"⁴⁶ başlıklı makalesi başta olmak üzere İlhanlı Devleti'nin dinî, askerî, siyâsî alanlarında yazmış olduğu diğer çalışmaları da⁴⁷ tezimize katkı sağladı.

Ankhabayar Danuu *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*⁴⁸ adlı doktora tezinde "İlhanlı Devleti'nde Vezirliğin Safhaları" başlıklı bölümüyle çalışmamıza katkı sağladı.

⁴³ Reuven, Amitai- Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk- İlhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press 1995.

⁴⁴ İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları" *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Yayına Hazırlayan: E.Semih Yalçın, Ankara 2003.

⁴⁵ İlhan, Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTAD*, S. 31, Ankara 2000; İlhan, Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", *TAD*, S.35, Ankara, 2004, s.103-105; İlhan, Erdem " Türkiye-Selçuklu- İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜDTCFTBTAD*, cilt 21, sayı 33, Ankara 2003.

⁴⁶ Mustafa, Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sadüddeve", *AÜDTCFTAD*, Cilt 21, Sayı 33, Ankara 2003.

⁴⁷ Mustafa, Uyar "İlhanlı Ordusunda Hiyeârşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *AÜDTCFD*, Sayı 49, 1 (2009); Mustafa, Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001; Mustafa, Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, Cilt: LXXVI, Sayı:275, Nisan 2012. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Askerî Teşkilât* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

⁴⁸ Ankhabayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İMPARATORLUĞUNDA SİVİL İDARE VE İLHANLI DEVLETİ İDARÎ YAPISINA ETKİSİ

Moğol İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafyada Saka, Hun, Göktürk, Uygur ve Kırgız Türkleri hâkimiyet sürdürdü ve söz konusu Türk Devletleri'nin hâkimiyeti altında yaşayan Moğol kabileleri oldu. Cengiz Han dönemine kadar bu Moğol kabileleri devlet olma yolunda herhangi bir teşebbüste bulunmadı. Çünkü Cengiz Han öncesi devirlerde Orta Asya'da bulunan Türk ve Moğol topluluklarının çoğu göçebe yaşam tarzını benimsedi. Bu nedenle yerşelik yaşam düzeninde idare ve yönetim şeklinin belirlenmesi önemli bir hususu teşkil ederken, göçebeler için aynı önemi taşımaz.

Vladimirtsov'un belirttiği gibi Moğollarda XI-XII. yüzyıllarda büyük gruplar halinde yaşayan topluluklara *küren*⁴⁹, daha küçük birkaç aileden oluşana da *ayıl*⁵⁰ adı verilirdi. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Moğol toplulukları avcılığa dayalı orman kabileleri "*hoyin irgen*" ve hayvancılığa dayalı çobanlardan oluşan bozkır kabileleri olan "*ke'er-ün irgen*" olarak ikiye ayrılırdı. Bunlar arasında gerek siyasî gerek sosyal yönden en aktif olanları "*ke'er-ün irgen*"dir.⁵¹

Bu kabileler içtimaî açıdan şöyledir: Akraba ve kan bağları ile birleşen "*yasun*" (kemik), birçok "*yasun*" un birleşmesiyle "*obog*" (soy), "*obog*" ların birleşmesiyle "*irgen*" (halk, boy), "*irgen*" lerin birleşmesiyle "*ulus*" (devlet, millet) meydana gelirdi.⁵² Siyasî hayat bakımından en etkili birim "*irgen*" lerdir. Ancak bu kabile sistemi Moğol toplumları arasında düzensiz ve çarpık bir ilişkiyi tetiklemenin yanı sıra

⁴⁹ Birçok çadırın sahrada daire teşkil edecek şekilde dizilmesine küren denir. Bknz: Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, s.61.

⁵⁰ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, s.61.

⁵¹ İgor de Rachewiltz, *The Secret of the History Mongols*, c.I, Brill Leiden-Boston 2004, s.113.

⁵² Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 16,50; Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, s. 9, 46.

birlik ve beraberliği de engellemektedir. Bu nedenle Moğol toplumlarını dağınık yapıdan kurtarıp, devlet temeline oturtacak bir lidere ihtiyaç duyulmakta idi.

1206 yılında çadırlarda yaşayan halklar itaat altına alındı. Ardından Onan Nehri kenarında dokuz parçalı tuğlar dikilerek, uzun mücadeleler sonunda Cengiz “*Han*” ilan edildi.⁵³ Kurulan Moğol İmparatorluğu, Türk devlet geleneğinde mevcut bulunan binlik sistemi örnek aldı. Bu sisteme göre bütün ulus doksan beş binlikten oluşmaktaydı. Binlikler köklü ve dış olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mevcut *obog* ve *aimag*ların (klan) zerine parçalanarak kurulmuş binliklere köklü, şitli *obog* ve *aimag* mensuplarından oluşana ise dış binlik denirdi.⁵⁴

Moğollarda yukarıda bahsettiğimiz sisteme geçişle orduların başına köklü binliklerden *Noyan* unvanı verilen Cengiz ailesi ile kan akrabalığı bulunan kişiler atandı. Cengiz Han’ın Yasası olarak adlandırılan kabile ve feodalite esaslarına göre Moğol Noyanları, Cengiz Han’ın kendisi tarafından kurulan hassa birliklerine belirli miktarda teçhizat ve asker vermeye mecburdular.⁵⁵ Hasa ordusu⁵⁶ Moğol hanı için kuvvetli bir silah pozisyonunda bulunurken Moğol hanını diğer ulus sahipleri olan şezadelerden de ayıran bir özellik taşırmaktaydı. Ayrıca han sülalesinden bütün şezadeler, Moğol hanının hizmetinde bulunurlar, yapılan kurultaylara katılırlardı.

Moğolların bir devlet olarak belirli kurallar çerçevesinde toplanmasını sağlayan bir diğer unsur Cengiz Yasası oldu. Cengiz Yasası’nın Cengiz Han’ın bir icadı olduğu ileri sürülmektedir. Ancak Bahaeddin Ögel, Cengiz Han Yasası’nın eski Türk hakanlıklarının da yürürlükte olan ve sözle nesilden nesile geçen tre ve rflerden başka

⁵³ Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 134.

⁵⁴ Rachewiltz, *The Secret of the History Mongols*, s. 113-114.

⁵⁵ Vladimirtsov, *Moğolların İtımâi Teşkilâtu*, s.178.

⁵⁶ Cengiz Han’ın hassa ordusu olan *keşik* onun ile birlikte merkezde yer almaktaydı. Keşikte yer alan her lider kendisine yeni bir birlik oluşturur veya miras olarak devralırdı. lmnde ise birliği, mirasçıları arasında pay edilirdi. Bknz: Uyar, *İlhanlı Devleti’nin Askeri Teşkilâtu*, s.16.

bir şey olamayacağını⁵⁷ ifade etmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre yasayı ilk düzenleyen Cengiz Han'ın yakını ve Tatar boyundan gelen Şiki Kutuku oldu. Cengiz Han'ın ilk bitikçisi Kereitlerden Bulgay Aka idi. 1206 yılından sonra ise Nayman Devleti'nin Uygur soyundan gelen veziri Tata Tonga, Cengiz Han'ın büyük vezirliğini yaptı.⁵⁸

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşuyla birlikte ülkenin sivil idaresinin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyuldu. Bu nedenle Cengiz, Ögedey, Güyük ve Mönke Han dönemlerinde farklı politikalar izlenerek bir devlet idaresi oluşturulmak istendi. Bunun için Cengiz Han özellikle yabancı ve itaati altına almış olduğu topluluklardan seçtiği sivil idarecileri görevlendirdi.

I. CENGİZ HAN VE ARDILLARI DÖNEMİNDE MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA SİVİL İDARE

Cengiz Han seferleri esnasında Moğol İmparatorluğu'na tâbi batı bölgelerde güvensiz bir ortam mevcuttu. Cengiz Han ve oğullarının hâkimiyetinde bulunan bu bölgelerde umumî bir idarenin kurulması henüz düşünülemezdi. İran'da devletin en yüksek makamlarını işgal eden gerçek temsilciler *hâkem* ile *şihnedir*.⁵⁹ Bunların yanı sıra vergi işlerinden sorumlu *darugaçin*lerde hizmet etmekteydi.

Cengiz Han, Moğolistan'da hâkimiyeti altında olan Türkistan, Maveraünnehr bölgelerine tesir edecek bir idare kurdu. Moğol idarî sistemini oluştururken Türk, Uygur ve Çinli devlet adamlarından özellikle istifade etti. Cengiz Han, 1206 yılında topladığı kurultayda devlet yönetimini düzene koymak ve işlerlik kazandırabilmek için Uygur

⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yay. , İstanbul 2016, s. 42-43.

⁵⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 43.

⁵⁹ Şehir merkezlerinde merkez vali idare ve zabıta işlerini düzenlerdi. Bknz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 120.

Türkü Taşatun'u görevlendirdi.⁶⁰ Böylece Taşatun ile Uygur dili Moğol idaresinde kullanılmaya başlandı. Cengiz Han döneminde Uygur Türkçesi'nin geçerli olması ile beraber yazı hangi millete gönderilecekse o milletin dil ile yazıldı.

Cengiz Han devletin teşkilatlanmasında özellikle 916-1125 tarihleri arasında Çin'de hüküm süren Liao (Kitan) sülalesine mensup Yeh-lu Cu'ts'ai'yi⁶¹ 1215 yılı civarında yardımcısı yaptı. Devlet teşkilâtının gelişmesinde mühim rol oynayan Yeh-lu Cu'ts'ai'yi Ögedey Han'ın da yardımcısı oldu. Bu görev daha sonra bürokraside “baş nazırlığa”⁶² benzeyecektir. “Baş nazırlık”tan sonra “büyük nazır” anlamına gelen makam ve onun alt kademesi olarak çeşitli müşavirlik dalları mevcuttu.⁶³ Yine bu dönemde Cengiz Han nezdinde büyük bir öneme sahip olan Mahmud Yalavaç Çin şehirlerinin *darugaçılığına* atanarak ele geçirilen bölgelerde sivil idarenin temeli atıldı.⁶⁴

Ögedey Han zamanında (1229-1241) devlet on vilâyete bölündü.⁶⁵ Ögedey Han'ın babası Cengiz Han dönemindeki istikrarı devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Onun, Cengiz Han zamanında düşünülen ve planlanan batı seferini yeniden başlatmasının sebebi, batıda itaat altına alınan birçok bölgenin zaman içinde Moğollardan kopmuş olmasıdır. Bu nedenle Ögedey Han, Cengiz Han'ın ünlü generali Curmagun Noyan'ı 30-40 bin kişilik bir ordunun başında İran'a gönderdi.⁶⁶ Curmagun Noyan emrinde bulunan kuvvetleri ile Türkistan yoluyla İran üzerinden Celâleddin Hârezmşâh'ın bulunduğu Azerbaycan'a geldi. Celâleddin Hârezmşâh izlemiş olduğu yanlış politikalar sebebiyle yalnız kaldı ve Curmagun Noyan karşısında direnemedi. Curmagun Noyan ise Kura ve Aras Irmakları arasına yerleşmiş, 1231-1241 yılları arasında bu bölgede kaldı.

⁶⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 304.

⁶¹ Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, çev: Fusün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul, Ağustos 1996, s.42.

⁶² Mustafa Uyar, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev: Ankhbayar Danuu, Ötüken Yay. , İstanbul 2012, s. 64.

⁶³ Uyar, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...* , s. 69.

⁶⁴ Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret Sistemi*, s. 23.

⁶⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 305.

⁶⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 89.

Ögedey Han zamanında yayılcı politikalar devam ederken idarî teşkilâtta da önemli kurumların varlığı dikkat çekmektedir. 1233 yılında Umumî İdare Nazırlığı yani Bakanlar Kurulu'nun var olduğunu ve başına Yeh-lu Cu'ts'ai'nin getirildiğini öğreniyoruz. Umumî İdare Nazırlığı ülkenin bütün işlerini yürütmekten sorumludur. Umumî İdare Nazırlığı başkanı olan baş vezir sağ ve sol baş vezirlerin şefi olup gümüş mühür ile memurları yönetip, umumî siyasî meseleleri idare eden bir memuriyet idi. Nazırlığın çeşitli dairelerinde çalışanlara da “*bitikçi*” denirdi. Bu görevliler bütün yazışma işlerinden sorumluydular.⁶⁷

Kırsal ve şehir olmak üzere iki farklı medeniyeti kapsayan ülkede vergi işlerinden sorumlu birim Umumî Nazırlığın görevleri arasındadır. İlk olarak vergi toplama işini üstlenen vergi daireleri kuruldu, bütün ülkeyi on şube olarak vergilendirmek için her şubeye başkan ve başkan yardımcısının yanı sıra diğer memurlarda atandı.⁶⁸ Daha sonra vergi dairesinin başkanı ve vezirin baş danışmanı olarak Mahmud Yalavaç⁶⁹ görevlendirildi.

Ögedey Han ölmeden önce üçüncü oğlu Küçü'yü⁷⁰ veliaht ilan etti. Ancak Küçü'nün ölümü üzerine Töregene Hatun kendi oğlu Güyük'ü tahta çıkarmak istedi. Ögedey Han'ın 1241 yılında ölümünden sonra eşi Töregene Hatun *nâibe*⁷¹ (1241-1246) olarak beş yıl devleti yönetti. Töregene Hatun'un tesirinde kaldığı Meşhedli Fatma adlı bir kadının entrikalarından çekinen Mahmud Yalavaç geri plana çekilmeyi uygun gördü.⁷² Ayrıca Abdurrahman adlı bir tüccarın Kuzey Çin'in vergisini mevcut olanın iki katına çıkaracağına dair sözü, Töregene Hatun'u etkisi altına alarak onun göreve

⁶⁷ Uyar, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında...*, s. 101.

⁶⁸ Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, s. 28.

⁶⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî'de vezir olarak geçmektedir. Bknz: *Câmiu't-Tevârih*, s.81. Atâ Melik Cüveynî'de ise *Büyük Vezir* olarak geçmektedir. Bknz: *Tarih-i Cihan- güşa*, s. 130.

⁷⁰ Küçü'nün annesi Ögedey Han'ın diğer bir eşi Möge (Muka) Hatun olmalıdır. Bknz. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 104

⁷¹ Hükümdara vekâlet edebilecek surette ehliyet sahibi ve bizzat hükümdarın itibarını kazanmış nâibe görevlidir. Bknz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 207.

⁷² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 317.

gelmesinde etkili oldu. *Nâibe* Töregene Hatun'un, Meşhedli Fatma ve Abdurrahman adlı kişilerin sözlerine değer vermesi diğer devlet görevlilerinin kendilerini güvende hissetmemelerine neden oldu.

1246 yılında Güyük Han'ın tahta çıkmasıyla Meşhedli Fatma ve tüccar Abdurrahman devlet idaresinden uzaklaştırıldı. Ancak Güyük Han'ın hükümdarlığı (1246-1248) uzun sürmedi, hastalığı nedeniyle vefat etti.⁷³ Güyük Han'ın vefatı üzerine eşi Oğulgaymış Hatun 1248-1251 yılları arasında *nâibelik* yaptı.

1251 yılında Möngke Han'ın hükümdar ilan edilmesiyle Moğol İmparatorluğu için yeni bir dönem başladı. Möngke Han öncelikle *naibeler* ve yeğeni Güyük Han döneminde yapılan aşırı harcamaları telafi edebilmek için ekonomide önemli adımlar attı. Öncelikle son on yıl içerisinde hazineye borcu olan tâbilerin, borçlarını hazineye ödetti, yeni vergi kaynakları tespit ederek devletin gelirini ciddi manada artırdı. Devletin vergilerinin tahsili ve yeni vergi kaynakları hususunda doğuda Mahmud Yalavaç, batıda Argun Aka (Horasan genel valisi) önemli görevler üstlendi. Adı geçen ünlü maliyeciler, devletin sivil yönetim tanzimi konusunda da etkili oldular. Argun Aka kendi yetki sahasındaki yerleşim merkezlerinde nüfus sayımı yaptırdı ve alınması gereken vergi çeşitlerini belirledi. Mevcut vergiler halkın gelirleri ile orantılı hale getirildi ve yeni vergiler konuldu. Möngke Han, halkın üzerindeki yükü hafifletmek için *yarlıklar*⁷⁴ çıkardı. Ayrıca Cengiz Han'dan itibaren Ögedey, Güyük Han ve şehzadeler tarafından dağıtılmış olan *yarlıg ve payzaların* toplanmasını istedi.⁷⁵ Hangi dine mensup olursa olsun ruhaniler her türlü vergiden muaf tutuldu.⁷⁶

⁷³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 306.

⁷⁴ Türk ve Moğol devletlerinde hükümdar buyruğu ya da fermanına verilen ad. Bknz: İlyas Kamalov, "Yarlık", *TDVİA*, c.43, İstanbul 2013, s. 334.

⁷⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşa*, s.490.

⁷⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 116; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Duvel*, s. 25.

Möngke Han öncesi dönemlerde ülkenin doğusunda ve batısında görevlendirilmiş valiler bulunmaktaydı. Valilerin görevleri tamamlandıktan sonra yerlerine başka valiler atanırdı. Möngke Han'da dedesi, babası gibi ülkeyi doğu ve batı merkezli olarak düzenledi. Fakat bu defa kardeşi Hülegü'yü batıya, diğer kardeşi Kubilay'ı doğuya gönderdi. Bu uygulama ile Moğol İmparatorluğu'nda ilk defa merkezîleştirme politikası başlamış oldu. Möngke Han, kardeşlerini doğu ve batı görevlerine gönderirken kurultayda alınan kararlardan birisi de onların Karakurum'a olan bağlılıklarının devamı idi. Görevlerini ifa ettikten sonra tekrar merkez Karakurum'a döneceklerdi. Ancak Kubilay Han Çin'de bir asır yaşayacak olan Yüan Devletini (1268-1368) kurarken, Hülegü'de Ön Asya'da hâkimiyet sahibi olduğu Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurdu.

Moğol İmparatorluğu'nda yukarıda bahsetmiş olduğumuz idarî işlerin düzenlenmesinde, ülke topraklarının taksimatında ve valilerin görevlendirilmesinde *kurultay* kararları önemli bir rol oynar. *Kurultay*lara soy başbuğları, hanın oğulları, nüfuz sahibi olan vassallar yani Moğol cemiyetinin yüksek sınıfının bütün üyeleri katılabilirdi.⁷⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Cengiz soyundan gelen hatunların, damatların, baş noyanların, baş yargucuların ve baş bitikçilerin de *kurultaya* katıldığını bildiriyor.⁷⁸ *Kurultaylar*; hükümdar seçmek, devletin düzeni ile ilgili sorunları çözmek ve herhangi bir konuda karar almak için toplanırdı. Hükümdar seçimlerinde olağan şekilde toplanan *kurultaylar*, diğer meselelerde çağrı ile Moğolların eski yurdu Mavi Göl veya Onon-Kerülen⁷⁹ Nehirleri'nde toplanırdı. *Kurultaydan* hemen önce hanın aile yakınlarına danıştığı toplantılara da *kengeş* denirdi. Bunun yanı sıra Moğol İmparatorluğunda hanın ardından gelen en yetkili siyasî ve idarî birim vezirlik makamıdır. Ancak hanların vezir

⁷⁷ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, s. 122.

⁷⁸ Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 191.

⁷⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 114.

ile aralarında hakiki manasıyla resmî nüfuz sınırlaması yoktur.⁸⁰ Ayrıca Han ve baş vezir dışında erki kullanabilme yetkisi hanın vekili sıfatına sahip olarak *nâibe* aittir.

Büyük Hanlar döneminde Moğol idarî yapısının temelleri atılarak bir devlet düzeni oluşturuldu. Bu düzen oluşturulurken; Cengiz Han'ın kişisel özellikleri, bulunulan coğrafyanın stratejik özellikleri, tâbi devletlerin idarî yapılarının örnek alınması, yabancı devlet adamlarının katkıları etkili oldu. Moğol İmparatorluğu'nun ardılları olan İlhanlı Devleti, Altınorda Devleti, Çağatay Hanlığı ve Yaün Devleti Karakurum merkezli devlet anlayışını benimsedi. İlhanlı Devleti henüz İran coğrafyasına yerleşmeden önce Moğol idarî sistemini bu coğrafyaya taşıyan sivil idarecileri aşağıda göreceğiz.

II. MOĞOL MERKEZİ İDARE SİSTEMİNİN ORTADOĞU'YA TAŞINMASINI TEMİN EDEN SİVİL İDARECİLER

III. A) Hârezmlî Mahmud Yalavaç ve Çinli Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai

Moğol İmparatorluğu'nun idarî yapısının şekillenmesinde rol oynayan önemli sivil idareciler bulunmaktadır. Özellikle Büyük Hanlar döneminde görev alan iki devlet adamı var ki devletin kuruluş sürecinden yükseliş dönemine geçmesine yardımcı oldular. Bu devlet adamlarından öncelikle Mahmud Yalavaç'ı ardından Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai'yi ve diğer sivil idarecileri anlatacağız.

Mahmud Yalavaç, Cengiz ve Ögedey Han dönemlerinden itibaren 1254 yılına kadar görev alan en ünlü Türk sivil idarecidir.⁸¹ Alış veriş yapmak amacıyla Mahmud Yalavaç'ın memleketinden gelen üç tüccar memleketlerine dönecekleri sırada Cengiz Han, emrindekilere bu tüccarlarla Sultan'ın (Hârezmşâh Muhammed) ülkesine gidip

⁸⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 309.

⁸¹ Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Cingiz Han'ın İlk Müşavirleri*, Kültür Sanat Yay. , İstanbul 2002, s. 214.

orada ticaret yapabilecek tüccarlar seçmelerini ve seçilenlere gerekli sermayeyi vermelerini emretti. Cengiz Han döneminde Hârezmşâh Muhammed'e elçi olarak gönderilen Mahmud Yalavaç, Müslüman ve Hârezmli olmasından dolayı büyük ilgi gördü. Hârezmşâh Muhammed, Mahmud Yalavaç'a değerli taşlar vererek kendi tarafına çekmek istedi. Hârezmşâh Muhammed, ona Cengiz Han'ın Çin'i zapt edip etmediğini sordu, Mahmud Yalavaç da bu haberin doğru olduğunu bildirdi.⁸² Bu suretle Mahmud Yalavaç, Cengiz Han'a sadık olduğunu Hârezmşâh Muhammed'in katında da isbat etti.

Moğolların Gizli Tarihi'ne göre ise Mahmud Yalavaç'ın devlet idaresine girişi şu şekildedir: “*Urunggeçi şehrinin Hurumşi ailesinden baba Yalavaçi'yi (Cengiz Han) yanında alıkoydu ve sonra da Kitanların şehri olan Cung-du'ya vali yaptı.*”⁸³ Bahaeddin Ögel buradaki valiliğin konumu hakkında şu ifadelerde bulunur: “*Valilik, pek açık olmayan bir müessesedir, darugaçi (hâkim) ise her şeye muktedir olan kimsedir. Valiler bile darugaçi emrindedir.*”⁸⁴

Mahmud Yalavaç kısa sürede Cengiz Han'ın takdir ve beğenisini kazandı. Oğlu Mesud Yalavaç'a Buhara, Semerkant, Ürgenç'in hâkimiyeti verilirken kendisine Pekin vilâyetinin valiliği verildi. Mahmud Yalavaç, Pekin'de malî ve hukukî işlemlerin tamamından sorumlu tutuldu. Bu sırada devletin yaşamış olduğu vergi sıkıntılarını çözüm bulabilmek için Mahmud Yalavaç kendi sistemini geliştirdi. Çalışıp para kazanan veya hayatını idame ettiren her bireyin vergi mükellefi olarak kayıt altına alınması temeline dayanan bu sisteme “*Dink*”⁸⁵ adı verildi. Diğer yandan Cengiz Han'ın maliyecisi Yeh-lu Ch'u-Ts'ai her haneden (aileden) vergi alınmasının uygun olduğunu savundu.

⁸² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 498

⁸³ Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s.263.

⁸⁴ Ögel, *Sino-Turcica Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, s. 215.

⁸⁵ Ögel, *Sino-Turcica Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, s.60.

Ögedey Han zamanında Mahmud Yalavaç görevine devam etti. Üstelik Han, Mahmud Yalavaç'ı *sâhib-i dîvân*⁸⁶ ve hükümetin başı olarak atadı.⁸⁷ Ögedey Han'ın yapmış olduğu yeni tayinlere göre Büyük Han adına Türkistan ve Maverâünnehir halkının idaresine gönderilen Mahmud Yalavaç ile Yeh-lu Ch'u-Ts'ai birlikte yer aldı. Mahmut Yalavaç ise bu bölgeye tayin edildikten sonra Hocend'e yerleşti.⁸⁸ Mahmud Yalavaç Hocend'de ekonomik, siyasî ve idarî düzeni denetlediği gibi idarî sisteme *baskak*⁸⁹ uygulamasını da getirdi.

1238 yılında Maverâünnehir'de meydana gelen Tarabî İsyanı'nda Mahmud Yalavaç Buhara halkını Moğolların büyük bir katliamından kurtarmayı başardı. Ertesinde Çağatay ile yaşadığı münakaşa sebebiyle Mâverâünnehir Bölgesi'ni terk etmek zorunda kaldı.⁹⁰ Ancak Mahmud Yalavaç Mâverâünnehir Bölgesi'ne atfettiği önem sebebiyle bilhassa Buhara⁹¹ ve civarını bayındır kılarak bölgenin toparlanmasını sağladı.

Möngke Han ise Ceyhun'dan başlayıp Kuzey Çin şehirlerinin sonuna kadar olan yerlere *Es Sahibü'l-Muazzam* unvanıyla Mahmud Yalavaç'ı ve oğlu Mesud Yalavaç'ı vali olarak tayin etti.⁹² Möngke Han zamanında Mahmud Yalavaç'ın güçlü bir devlet adamı olmasının yanı sıra kendisine verilen unvandan anlıyoruz ki baş vezirlik makamını da yürüttü. Möngke Han bu esnada Mahmud Yalavaç'ın tavsiyeleri doğrultusunda ülkede vergi sistemini düzenlemek ile meşguldü. Han, Horâsân zenginlerine yılda on beş dinar, başkalarına bir dinar vergi koydu. Otlaklarda otlayan

⁸⁶ İlhanlılarda mutlak surette hükümdar namına memleketin hâkimi ve devletin bütün işlerinden mesul olan vezir ile sâhib-i dîvândır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 208.

⁸⁷ Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", s. 65.

⁸⁸ Ögel, *Sino-Turcica Cengiz Han...*, s. 209. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.315.

⁸⁹ Baskak vergi tahsildarı anlamına gelmektedir. Moğolca *darugaçin* ile eş anlamlıdır. Bknz: Spuler, *İran Moğolları*, s. 304.

⁹⁰ Kushenova Ganizmahal, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u- Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilgi*, Yaz, Sayı 42, 2007, s. 229-242, s. 231.

⁹¹ Ramazan Şeşen, "Buhara", c. VI, *TDVİA*, İstanbul, s. 363-367, s. 365.

⁹² İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Duvel*, s. 25.

hayvanların her türlüünün yüzde birinin alınmasından ibaret olan *kopçur sistemini*⁹³ yaygın hale getirdi. Yüzden aşağı olan hayvanlardan kopçur alınmadı.

Büyük Hanlar döneminde dikkat çeken bir devlet adamı da Çinli danışman (müşavir) ve maliyeci Yeh-lu Ch'u Ts'ai'dır. O, 1190 yılında Yan memleketinde dünyaya geldi⁹⁴ Pekin'in alınmasından (1216) sonra elde edilen esirler arasında Cengiz Han'ın takdirini kazanarak Kin Prensi Yeh-lu Ch'u Ts'ai Moğol hizmetine girdi.⁹⁵ Cengiz Han'ın danışmanı olarak göreve başlayan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, Ögedey Han'ın başa geçmesiyle beraber devletteki nüfuzunu artırdı ve yüksek mertebelere atandı. Bu suretle 1231 yılında Ögedey Han tarafından maharetli devlet adamına devletin bütün işlerini yürütme yetkisi verildi.⁹⁶ Yeh-lu Ch'u Ts'ai ile Mahmud Yalavaç arasında önceden var olan rekabet, Mahmud Yalavaç'ın merkezden uzaklaştırılarak Maveraünnehir'e gönderilmesine neden oldu. Bu iki devlet adamı arasında vergi meselelerinden dolayı çıkan rekabet uzun süre devam etti. Ögedey Han her iki devlet adamını da memnun edebilmek için Çinli müşavirin sistemini Çin'de, Mahmud Yalavaç'ın sistemini de Ortadoğu ülkelerinde uygulamaya koydu. Sonuçta Mahmud Yalavaç'ın *Dink* sistemi Çin'de yaşanan uygulama güçlüklerinden dolayı terk edildi ve Yeh-lu Ch'u Ts'ai'in savunduğu sisteme geçildi.⁹⁷

Yeh-lu Ch'u Ts'ai devlet idaresi için bürokratik sistemi getirmek istedi; ancak devletin dayandığı askerî aristokrasi bu duruma en büyük engeldi.⁹⁸ Öncelikle askerî aristokrasi zayıflatılmalıydı. Ögedey Han'ın güvenini kazanan Yeh-lu Ch'u-Ts'ai devletin askerî aristokrasi sınıfını sarsan çeşitli sınırlamalar getirerek hedefine ulaşmak

⁹³ Kopçur ağnam vergisi olup senede iki taksitte toplanır ve yüz hayvanda bir hayvandan alınır. Mönge Kaan zamanında ahalden toplanan nüfus vergisine de kopçur denilirdi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 217.

⁹⁴ Henry Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London ,Longmans ,Green and Co. , 1880 s. 117.

⁹⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.227.

⁹⁶ Ganizmahal, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u- Ts'ai..." s. 231.

⁹⁷ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 317; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 67.

⁹⁸ Ganizmahal, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u Ts'ai..." s. 232.

istedi. Ancak bu durum kısa sürede ordunun muhalefetine yol açtı ve neticede iki siyasî grup oluştu. Bunlar; eski askerî monarşi sistemini korumak isteyenler ve askerî monarşi sistemini bürokratik sisteme dönüştürmeye çalışanlardı.⁹⁹ Bu nedenle muhalifler tarafından 1235 yılında Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'ye karşı entrika girişiminde bulunuldu. Entrika önderlerinden biri Cengiz Han'ın kardeşi Otçigin Noyan'dır. Ögedey Han durumu öğrenmesine rağmen onu cezalandırma kararını Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'ye bıraktı.

II. B) Cin Timur

Karahıtalı bir ailenin çocuğudur. Cüveynî'de, Cin Timur Hârezm'in Ürgenç şehrinde vergi tahsildarı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁰ 1232 yıllarında Ögedey Han tarafından Horâsân ve Mâzenderân bölgelerinin yöneticiliğine tayin edildi. Cin Timur ile çalışan bitikçilere baktığımızda; Körgüz, Argun-Aka, Bahaeddîn Cüveynî gibi önemli malîyecileri görmekteyiz. Cin Timur, aynî olarak alınan vergiyi paraya çevirince halk bundan rahatsız olmuştu.¹⁰¹ Bu rahatsızlık merkez Karakorum'a gitmiş olmalı ki Cin Timur görevden uzaklaştırıldı yerine 1233 yılında Külbolad getirildi. Ancak Ögedey Han zamanında suçsuz olduğu anlaşılınca tekrar görevine iade edildi. 1236 yılında vefat etmesiyle Cin Timur yerine Körgüz atandı.

II. C) Argun Aka

Argun Aka Moğollar tarafından tanınmış Oyrat kabilesinden Taycu adında bir emirin oğludur. 1243 yılında *Nâib* Töregene Hatun tarafından Horâsân, Mâzenderân,

⁹⁹ Ganizhamal, “ Cengiz Han'ın İki Valisi; Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u- Ts'ai...” , s. 233.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihân- güşâ*, s. 12.

¹⁰¹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 314.

Fars, Gürcistan, Anadolu ve Musul'a kadar uzanan bölgenin hâkimi olarak atandı.¹⁰² Uygur Türkçesi bilmesi nedeniyle küçük yaştan itibaren devlet görevlerinde bulundu. Argun Aka çalışmalarını sürdürmek için faaliyet merkezi olarak Tebriz'i seçti. Argun Aka'da Cin Timur'un hâkimiyetinde bulunan yerlerin yönetimini ikiye bölerek, o zamana kadar uygulanmakta olan vergilerin keyfilğini kaldırdı, sabit hayvan vergisi *kopçur* uygulamasını getirdi.¹⁰³ Bu yeni uygulamaya göre herkesin gelirinden ve malından yılda ne kadar vergi vermesi gerektiği önceden belirlenecek, vergi mükellefi kimse belirlenen miktarda vergisini ödeyecek o kişiden o yıl içinde bir daha vergi alınmayacaktı. Argun Aka, 1251 yılında Mönge Han'ın Karakurum'da yaptığı üst düzey toplantıya katıldı ve raporunu sundu. Raporunun kabul görmesinin ardından 2 Eylül 1253 yılında Mönge Han'dan *yarlıg ve payza*¹⁰⁴ olarak Horâsân'a döndü.

İlhan Hülegü, Mısır Seferi'nden dönüncüye kadar Argun Aka Horâsân'da görevinin başında bulundu. 1260 yılından sonra İlhanlı sarayında nüfuzlu bir müşavir olarak görev yaptı, İlhan Abaka döneminde ise eski itibarını kaybetti. Ömrünün son yıllarında Müslüman olan Argun Aka 14 Mayıs 1278 tarihinde de vefat etti.¹⁰⁵

II. D) Seyfeddîn Bitikçi

Seyfeddin Bitikçi'nin İlhan Hülegü'nün hizmetine ne zaman girdiğini kesin olarak bilmiyoruz. Fakat İlhan Hülegü'nün batı seferine katıldı, İsmâîliler ve Bağdad Seferleri'nde bulundu. Sonrasında İlhan Hülegü'nün baş veziri olarak görev yaptı.¹⁰⁶ Bağdad şehrinin kuşatılması sırasında kendisine Şîî Müslümanlar için kutsal sayılan Meşhed şehrinin savunması verildi ve o bu görevi başarıyla sonuçlandırdı. 1263 yılında

¹⁰² Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 418-419.

¹⁰³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 315.

¹⁰⁴ Hükümdarların adının yazılı olduğu altın veya gümüş plakaya verilen ad. Bknz: Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul 2008, s. 336.

¹⁰⁵ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 316.

¹⁰⁶ Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, s. 21.

İlhan Hüleğü ile Altınorda Hanı Berke arasında yapılan Terek Savaşı'nda, Seyfeddin Bitikçi aynı dine (İslâmiyet) mensup olduğu Berke ve kuvvetlerine karşı müsamaha göstermiş olabileceği iddiası ile ölüm cezasına çarptırıldı.¹⁰⁷

II. E) Bahaeddîn Cüveynî

Atâ Melik Cüveynî'nin babasıdır. Uzun süre Ortadoğu'da görevli olan Moğol valilerinin ve sivil idarecilerin yanında maliyeci ve *bitikçi*¹⁰⁸ olarak bulundu.¹⁰⁹ 1238 yılında Horâsân ve Mâzenderân valisi olarak görev yapan Cin Timur tarafından Körgüz ile birlikte Ögedey Han'a gönderildi. Büyük Han bu ziyarette Bahaeddîn Cüveynî'ye *payza* vererek onu ödüllendirdi ve malîye ile ilgili görevlerde çalışmasını istedi. Bahaeddîn Cüveynî bu görevini 1245 yılında Horâsân genel valiliğine atanan Argun Aka'nın yanında sürdürdü. Bahaeddîn Cüveynî aynı zamanda Kur-i Sorh seyyidlerinden ve Cürcan'ın ileri gelen bir ailesinin üyesi İbn Bibi'nin babası Meceddin Muhammed Tercüman'ı güçlü bir *münşi* olarak yetiştirdi.¹¹⁰ Böylece Meceddin İshak Hârezmşâhlar Devleti'nde uzun süre bu görevini sürdürdü. 1249 Irak ve Yezd valiliğine atandığı dönemde İsfahan'da vefat etti.

II. F) Şemseddîn Cüveynî

Atâ Melik Cüveynî'nin kardeşi Şemseddîn Cüveynî 1263 yılında İlhanlı veziri Seyfeddin Bitikçi'nin idam edilmesiyle onun makamına getirildi.¹¹¹ Şemseddîn Cüveynî İlhan Hüleğü'nün ölümünden (1265) sonra da görevine devam etti. O, *Câmi'ü't-Tevârih*

¹⁰⁷ Reşidüddîn, *Câmiü't-Tevârih*, s. 42.

¹⁰⁸ Bitikçi, kâtip manasına gelmektedir. Mısır Türk Devleti'nde de kullanılmaktadır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.187.

¹⁰⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.323.

¹¹⁰ İbn-i Bîbî, *El Evâmîrü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, s. 1.

¹¹¹ Cüveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, s. 26.

ve *Târîh-i Cihân-güşâ*'da bahsedildiği üzere başarılı, güvenilir ve dirayetli bir insandır. Gıyasüddin bin Hümamüddin Handmîr eserinde Şemseddîn Cüveynî'den “*Sâhib-i dîvân Hâce Şemseddîn Muhammed*” şeklinde bahsetmektedir.¹¹² İbn Bîbî de Şemseddîn Cüveynî'yi “*Sâhib-i dîvân Şemsü'l-Hakk ve'l-Din*” diye nitelemektedir.¹¹³

II. G) Atâ Melik Cüveynî

Atâ Melik Cüveynî, 1226 yılında Cüveyn'in Azâdvâr kasabasında doğdu.¹¹⁴ Ailesi Hârezm kökenli ve Müslüman olmalarının yanı sıra oldukça başarılı, eğitilmiş ve sivil yönetimin değişik birimlerinde görev almış insanlardır. Atâ Melik Cüveynî 1232-1233 yıllarından itibaren Moğolların hizmetine girdi. Babası Bahaeddîn Cüveynî, abisi Şemseddîn Cüveynî kendilerinden bahsettiren önemli devlet adamlarıdır. Adı geçen akrabaları da Moğol İmparatorluğu'na uzun yıllar hizmette bulundu. Atâ Melik Cüveynî İlhan Hülegü'nün İran'daki Bâtınî fırkasını yok etmek ve İsmâîlîleri ortadan kaldırmak için yaptığı bütün seferlere katıldı.¹¹⁵ Ayrıca Atâ Melik Cüveynî Alamût'un tahribi sonrasında kütüphanelerin yakılması esnasında Alamût'ta bulunması vesilesiyle bazı önemli eserlerin yok olmasını önledi. Kurtardığı kitaplardan biri *Sergüzeşt-i Seyyidina* adlı eserdir. Atâ Melik Cüveynî *Târîh-i Cihân-güşâ'nın* üçüncü bölümünü bu esere ayırarak özet halinde okuyuculara sundu.¹¹⁶

1259 yılında Bağdad'ın alınmasından sonra Atâ Melik Cüveynî'yi Bağdad şehrinin ve Hûzistân bölgesinin sivil valisi olarak görmekteyiz. İlhan Hülegü'nün oğlu Abaka Han döneminde de Irâk-ı Arab'ı idare etti. O, İlhan Hülegü geldikten sonra on

¹¹² Gıyasüddin bin Hümamüddin Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, 1333, s. 111.

¹¹³ İbn-i Bîbî, *El Evâmîrü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014, s.1

¹¹⁴ Orhan Bilgin, “ Atâ Melik Cüveynî”, *TDVİA*, c:4, 1991, s. 140

¹¹⁵ Bilgin, “ Atâ Melik Cüveynî”, *TDVİA*, s. 140.

¹¹⁶ Bu bölümde Mengü Han'ın tahta oturduğu sırasında meydana gelen olaylar ele alındıktan sonra, İlhan Hülegü'nün batı ülkelerine hareketi, ona boyun eğen ve başkaldıran yöneticilerin her birinin hayatı baştan sona kadar anlatılmıştır. Bknz: Cüveynî, *Târîh-i Cihân- güşâ*, s.451-602.

yedi yıl İlhanlı Devleti'nin hizmetinde bulundu. Horâsân valisi Argun Aka'nın yanında *bitikçi* olarak görev aldı. İlhan Hülegü'nün gelmesinden sonra da bitikçi olarak konumunu korudu.

İlhanlı Tarihi'nin temel kaynaklarından olan *Târîh-i Cihân-güşâ*'yı yazarken Atâ Melik Cüveynî eserinde geçen bazı olaylara bizzat şahit olmuş, geri kalanların çoğunu da yetkili ağızlardan direkt aktardığı için eseri birinci elden kaynak niteliğindedir.

II. H) Taceddîn Mutez

Hârezmlî Müslüman olan Taceddin Mutez, İlhan Hülegü'nün hizmetinde bulundu. İlhan Hülegü onu, Anadolu Selçuklu sultanlarına daha önce Suriye Seferi'nde verdiği borç paraları ve yıllık vergileri tahsil etmesi için 1259 yılında Anadolu'ya gönderdi. İbn-i Bîbî, onun Anadolu'ya vezir rütbesi¹¹⁷ ile geldiğini kaydederken, Aksarayî onunla birlikte Uygur Türklerinden Tüklük Bahşi'nin de geldiğini belirtmektedir.¹¹⁸ Moğollar vergi ve para meselelerine ayrıca önem verdikleri için bu görevlere güvendikleri insanları getirirlerdi. Buradan anlaşılacağı üzere Taceddin Mutez ve Tüklük Bahşi'de güvenilir kişiler olmalıdır.

¹¹⁷ İbn-i Bîbî, *El Evâmirü 'l-Alâiyye fi 'l-Umûri 'l-Alâiyye*, s. 65.

¹¹⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü 'l-Ahbâr*, s. 73.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA MOĞOLLARIN ETKİN HALE GELMESİ

I. İLHAN HÜLEGÜ'NÜN ÖN ASYA'YA GÖNDERİLMESİ

Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın batı seferi neticesinde; Batı Türkistan, İran, Kafkasya sadece Moğollar tarafından zapt edilmekle kalmadı, Horâsân'a kadar gelinerek bölgenin hâkimi Celâlüddîn Hârezmşâh kat'i mağlubiyetlere uğratılıp firara mecbur kılındı. Aynı zamanda söz konusu büyük coğrafyanın medeniyet ve ticaret merkezleri konumundaki şehirleri, yağmaya ve katliama maruz kaldı. Moğollar ele geçirdikleri bu yerlere bir vali tayin ederek güvenliği sağlamaya çalıştı. Cengiz Han'ın Karakurum'a dönmesiyle söz konusu coğrafyadaki bazı şehirlerin ahali valileri kovdu. Bu ahali belirlenen vergilerin ya belirli bir kısmını ödediler ya da vazifelerini yerine getirmekten kaçındılar. Bu sırada, Hârezmşâh Alaaddîn Muhammed'in İndus Savaşı (24 Kasım 1221) sonrasında Hindistan'a sığınan oğlu Celâlüddîn'in İran'a gelmesiyle, Hârezmşâhlar Devleti yeniden ihya sürecine girdi. Ayrıca Cengiz Han'ın 1227 yılında vefatı ile Karakurum'da yeni han seçimleri başladı ve yaşanan değişimler Ortadoğu'daki Moğol tâbilerinin bağımsızlıkları için bir fırsat oluşturdu.

Ögedey Han (1229-1241), Cengiz Han döneminde batı seferi için atanması tasarlanan Curmagun Noyan'ı dört *tümen*¹¹⁹lik bir kuvvetin başında İran'a gönderdi.¹²⁰ Curmagun Noyan'ın, bu bölgede ilk faaliyeti Hârezmşâh meselesini sonlandırmak oldu.

¹¹⁹ Ortaçağ Türk ve Moğol devletlerinde bir askerî birliği ifade eden, idarî ve malî teşkilatta da kullanılan terim. 1. Askerî birlik olarak tümen İlhanlı, Çağatay ve Altın Orda devletleri teşkilatında on bin kişiden oluşan askerî birlik demektir. 2. Malî ve idarî alanda tümen İlhanlı ve Çağatay devletlerinde eyaletin alt birimini meydana getiren nahiyeler için kullanılmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Tümen", *DİA*, c.41, 2012, s. 461-462; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 15.

¹²⁰ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Ocak 2017, s. 130.

Curmagun Noyan, kısa sürede Mugan şehrinde karargâhını kurdu; Kafkasya, Anadolu, Irak ve Kuzey Suriye'yi hâkimiyet altına almakla beraber Ermeni ve Gürcü halklarına boyun eğdirmeyi başardı. Ancak Curmagun Noyan'ın sağlığının bozulması, Karakurum'un aynı dönemde *nâibeler* ve şehzade çekişmeleriyle meşgul olması Ortadoğu'daki hâkimiyeti yeniden sarstı. Bu dönemin bir an evvel sonlanması için 1 Temmuz 1251 tarihinde Köde Aral'da¹²¹ yapılan seçimde Batu'nun da desteğini alan Möngke, Büyük Han olarak tahta çıktı.

Möngke'nin Han ilan edilmesiyle birlikte alınan önemli kararlardan biri kardeşi Hülegü'nün batıya gönderilmesi idi. Bu karar Ön Asya'da Moğol hâkimiyetine zemin hazırlayarak İlhanlı Devleti'nin kurulması sonucunu doğurdu.

İlhan Hülegü'nün düzenleyeceği batı seferi için bir ordu kurmak üzere Moğol savaş kuvvetinin beşte birinin hazırlanması emredildi.¹²² Hükümdarın ve şehzadelerin bulunduğu *kengeşte* alınan karara göre; İran'da kalmak üzere gönderilen Baycu ve Curmagun'un ordusunun, ayrıca Keşmir ve Hind'e doğru gönderilen Tayir Bahadır'ın ordusunun hepsi İlhan Hülegü'nün emrine verildi. Ayrıca İlhan Hülegü'nün ordusu; küçük kardeşi Sintay Oğul'dan (Sübetay Oğul), Batu'nun temsilcisi olarak birçok asker ile Sebkan'ın oğlu Belgay ve Kotar Oğul'dan, Çağatay tarafından Tutar Oğul ile Kuli'den, Moci Oğul'un oğlu Teküder Oğul ve Ceceken Beki'nin temsilcisi olarak da başında Buka Timur bulunan Oyrat kabilesinden oluştu.¹²³ Şehzadelere ve noyanlara görev yerleri gösterildikten sonra askerler binlere ve yüzlere ayrıldı, Kit Buka öncü olarak 1253'te yola çıktı. İlhan Hülegü ise 19 Ekim 1253 tarihinde sayısız ordularıyla İran, Anadolu ve Suriye'ye karşı batı seferine çıktı.

¹²¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2013, s. 57.

¹²² Spuler, *İran Moğolları*, s.59.

¹²³ Ebu'l Ferec İbnü'l İbrî, *Târihu Muhtasari'd- Düvel*, çev: Şerafettin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011, s.26; Cüveynî, *Târih-i Cihân- güşâ*, s. 498.

II. İLHAN HÜLEGÜ'NÜN BATI SEFERİ VE SONUÇLARI

II. A) İlhan Hülegü'nün İsmâîlîler Üzerine Gitmesi ve Alamût Kalesi'ni Ele Geçirmesi

Hilafet makamına Hz. Ali'yi layık gören gruba “Şîa't-u Alî” ya da kısaca “Şîa” denilir. Şîa mezhebi olarak bilinen ve temelinde imamet meselesi yattığı halde zaman içinde asıl maksadından uzaklaşan İsmâîlîlik ayrılıkçı bir mezhep olarak İslâm dünyasında yükselişe geçti. Temelde siyasal bir iddianın taraftarlarından meydana gelen Şîa özgün bir dinsel doktrine ve mevcut İslâmi-politik otoritede bulunandan daha mükemmel bir içeriğe sahip olmayıp, tamamıyla siyasaldır.¹²⁴ İsmâîlîlik ilk kez Mısır'da ortaya çıktı. Suriye ve İran'da siyasî bir teşekkül olarak yayılma alanı buldu. Selçuklu Devleti ve Abbâsî Halifeliği ile sınırları bulunan İsmâîlîler Alamût Kalesi'ne yerleşti.¹²⁵ İsmâîlî hareketinin kurucusu olarak kabul edilen Hasan Sabbâh, Alamût Kalesi'ni ele geçirdikten sonra kalelerden kurulu bir siyasal düzen oluşturdu.¹²⁶ İsmâîlîler, Selçuklu Devleti'nin en güçlü olduğu dönemde ayakta kaldılar hatta türlü hilelerle Selçuklu vezirlerinin ölümüne sebep oldular. Aynı şekilde Selçuklulardan sonra bölgede hâkimiyet süren Hârezmşâh devlet adamları da aynı akıbete maruz kaldı. Hasan Sabbâh, Alamût Kalesi'ne 1090¹²⁷ yılında yerleşti ve 1124 yılında bu kalede öldü. İsmâîlîler, XIII. yüzyılda İlhanlı Devleti hükümdarı İlhan Hülegü tarafından ortadan kaldırıldı.

Ögedey Han döneminde Curmagun ve Baycu'nun, daha sonra Güyük Han döneminde Elcigidey Noyan ve beraberindekilerin İsmâîlîler meselesini sonuçlandırmada başarısız olduklarını görmekteyiz. İsmâîlîlerin izlemiş olduğu terörizm

¹²⁴ Bernard Lewis, “İsmâîlîler ve Haşhâşîler”, S. XX, çev: Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık 2014, s. 471-504, s. 472.

¹²⁵ Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân- güşâ*, s.549; Reşîdüddîn ise bu tarihi 1084 olarak vermektedir. Bknz: Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, s. 26.

¹²⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.139

yanlısı saldırıları, Ön Asya'da Moğol tâbiyeti altında bulunan siyasî teşekküllerin Karakurum'a bu konuda şikâyetinde bulunmalarına sebep oldu. Bu nedenle Möngke Han, İlhan Hülegü'den öncelikle İsmâîlîler meselesini çözmesini istedi.

Kit Buka Noyan 1253 yılının Mart ayında Ceyhun Irmağı'nı geçerek İsmâîlîlerin hâkimiyet alanı olan Kûhistan vilayetine girdi.¹²⁸ Burada bazı vilayetleri kurtardı, oradan da beş bin atlı ve beş bin yaya¹²⁹ ile Girdkûh'un eteklerine ulaştı. Kit Buka burada kalenin çevresine hendekler açılmasını istedi ve onun etrafına bir duvar örmelerini emretti. Ordu o duvarın arkasına çember şeklinde konup, ortadaki ordunun askerlerini emniyete almak ve her iki taraftan gidip gelmeleri engellemek için yüksek bir duvar örüp derin bir hendek kazdı. Ancak Moğolların hiç beklemediği bir anda İsmâîlîler huruc harekâtı düzenleyerek 2 Aralık 1253 gecesini Girdkûh'tan çıkıp saldırıya geçerek çemberi bozdular. İsmâîlîler Emîr Böri ve yüz Moğol askerini öldürdüler. Bunu haber alan Kit Buka Kuhistân'ı yeniden talan etmeye başladı; Tun, Turşiz ve Mehrin kalelerini ele geçirdi. Uzun muhasara sebebiyle Girdkûh Kalesi'nde açlık ve veba salgını baş gösterdi. İsmâîlîlerin lideri Alaaddîn Muhammed, Mübarizeddin Ali Turan'ı ve Şucâeddin Hasan Esterabadî'yi 110 savaşçı ile birlikte Girdkûh Kalesi'ne yardıma gönderdi. Böylece o 110 İsmâîlî askeri hendeklerden yara almadan kaleye girmeyi başardı ve kalenin direnme gücü arttı.

29 Aralık 1255 gecesini Alaaddîn Muhammed'in *hâcibi*¹³⁰ Hasan Mâzenderânî, Alaaddîn 'in oğlu Rükneddin Hurşâh ile anlaşarak onu öldürdü ve yerine geçti. Sonrasında Hurşâh, babasını öldürdüğü gerekçesiyle Hasan Mâzenderânî'yi öldürttü. İlhan Hülegü Melik Şemseddîn Kert'i, Hâce Nasîreddin Tusî'yi ve ailesini Karakurum'a

¹²⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*; s. 18, Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 337.

¹²⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.18.

¹³⁰ Hükümdarla hükümet arasında vasıta olan hâciblik, büyük vazifelerden olup buraya getirilenler hükümdarın en emin olduğu adamlardandır. Saray teşkilatında birinci sırayı almaktadır. Bknz: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 33.

götürmesi için görevlendirdi. Melik Şemseddîn Kert Hâce Nasîreddin Tûsî'yi ve ailesini İlhan Hülegü'nün bulunduğu yere getirdi. Ancak Môngke Han'ın ünlü alimi yanına istemesine rağmen İlhan Hülegü onun Çin Seferi'nde olmasını fırsat bilerek, Hâce Nasîreddin Tûsî'yi yanında tuttu.¹³¹ İlhan Hülegü Hâce Nasîreddin Tûsî'ye *yarlıg* ve *payza* vererek onu Tun şehrinin hâkimi olarak görevlendirdi.¹³² Ardından İlhan Hülegü Tus'a buradan 2 Eylül 1256'da Harrakan ve Bistam'a ulaştı. Bu sırada o İsmâîlilerin lideri Hurşâh'a, Sipehsalar Bitikçi ve Şâh Emîr'i göndererek *yarlıg* hükmünü ilettiler.

İsmâîlilerin eline düşen Hâce Nasîreddin Tûsî, Reisüddeve, Muvaffaküddeve ve aileleri Rükneddin Hurşâh'ın yaptığı davranışların uygun olmadığını gördüler.¹³³ Onlar Hurşâh'ın bu davranışlarından ötürü İlhan Hülegü'nün itaati altına girmeye meyletmekteydiler. Alamût kalesini İlhan Hülegü'ye en kolay şekilde teslim edebilmek için Hurşâh'ı itaate teşvik ediyorlardı. Bu suretle Hurşâh ikna olup İlhan Hülegü'nün elçilerini saygıyla karşıladı. Sadreddîn, Zaireddîn, Tülek Bahadır, Bahşi ve Mazuk'dan oluşan elçilik heyeti Hurşâh'a hitaben eğer itaat ediyorsa kaleleri yıktırıp kendisinin İlhan Hülegü'nün huzuruna gelmesi gerektiğini ifade etti. Fakat İlhan Hülegü, Hurşâh'ın çağrılarına cevap vermemesi üzerine Bistam'dan yola çıkarak İsmâîlilerin kalelerine yöneldi. Irak ve diğer bölgelerdeki askerî birliklere de haber göndererek toplanmalarını emretti. Moğol ordusunun sağ kol Buka Timur ve Kuka İlğay, sol kol Tekudaroglu ile Kit Buka Simnan ve Hvar olmak üzere; İlhan Hülegü de bir *tümeniyle* merkezde konumlandı. İlhan Hülegü, Lar ve Demavend vilayetlerine gitti, Hurşâh'ın itaati ve desteğini bildirmesi için elçi gönderdi. Hurşâh, kendi oğlunu üç yüz adamıyla birlikte göndereceğini ve bütün kaleleri yıktırmayı kabul ettiğini söyleyip elçileri teskin etti. Bu sırada İlhan Hülegü Abbâsabâd mevkiinde gelişmeleri takip etmeye başladı.

¹³¹ Zeki Velidi Togan, *Türk ve Tatar Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 267.

¹³² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 20.

¹³³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 21.

Hurşâh cariyeden olma meşruiyeti sorgulanabilir yedi-sekiz yaşlarında bir çocuğu ileri gelenlerle birlikte İlhan Hüleğü'nün huzuruna gönderdi. Ancak İlhan Hüleğü işin aslını anlamasına rağmen çocuğa izzet ve ikramda bulundu, geri dönmesine izin verdi. Rükneddin Hurşâh'ın kurguladığı hilenin farkına varan İlhan Hüleğü hem Hurşâh'a bir seçenek daha sunmak hem de hatasını telafi imkânı vermek için ikili arasında uzun yıllardır iletişimi sağlayan Şahinşah'ın kardeşinin gönderilmesini emretti.

Durumun vehametini idrak eden Rükneddin Hurşâh bu kez kardeşleri Şirvanşah ve Hâce Asileddin Zuzenî'yi 26 Ekim'de İlhan Hüleğü'nün huzuruna gönderdi. Hurşâh'ın tutumundan memnun kalan İlhan “ *itaat edip boyun eğdikleri için onun babası ve yakınlarının suçunu bağışladım. Rükneddin'den de babasının yerine oturduğu bu zaman zarfında bir suç sadır olmamıştır. Kaleleri yıksın, bizim tarafımızdan kendisine hiçbir tehlike gelmeyeceğinden emin olsun*”¹³⁴ diye haber gönderdi.

İlhan Hüleğü, 31 Ekim 1256 yılında Bişkile'den yola çıkarak İsmâîlilerin vilayetlerinin sınırına vardı. Ancak Alamût Kalesi iyi korunduğu ve kış şartları ağır olduğu için savaştan ziyade her iki taraf anlaşmaya meyilliydiler. İlhan Hüleğü, Hurşâh'a tekrar elçiler göndererek eğer beş güne kadar huzuruna gelmezse kalelerini sağlamlaştırsın ve savaş için hazırlıklarını yapsın diye haber gönderdi. Nihayetinde 20 Kasım 1256 Pazar günü devlet ayanının meşveretiyle Hâce Nasîreddin Tûsî, Hâce Asileddin Zuzenî, Vezir Müeyyed ve oğulları kaleden aşağı indi, Girdkûh-Lemser dışındaki kalelerin de hepsini yaktılar.

Rükneddin Hurşâh, 15 Aralık 1256 Cumartesi günü bütün maiyeti ile İlhan Hüleğü'nün huzuruna gelerek, sahip olduğu her şeyi İlhan'a teslim etti.¹³⁵

¹³⁴ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevarih*, s.25.

¹³⁵ Haythoum Hetoum, *Gorigos Senyoru Hetum Vekayinâmesi* (1076-1307), İngilizceye çev: Angus Donal Stewart, Brill 2001, s. 9; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevarih*, s. 25.

Rükneddin Hurşâh, Moğollara teslim olduktan sonra tâbiyetini göstermek için Karakurum'a Möngke Han'ın yanına gitmek istedi. İlhan Hülegü bu istekten memnun kalarak onu dokuz adamıyla beraber gönderdi. Bu olay ile ilgili erken Moğol İmparatorluğu ve Ortadoğu alanında özellikle de İlhanlılar dönemi olaylarına tanıklık etmesi açısından en zengin kaynak olarak düşünülen Reşîdüddîn Fazlullâh¹³⁶ şu şekilde bilgi verir: Hurşâh'ın yola çıktığını haber alan Möngke Han, “onu neden getiriyorlar ulaşı boşuna yoruyorlar”¹³⁷ der ve Hurşâh'ı yolda öldürürler.

Sonuçta Rükneddin Hurşâh ve akrabaları, yanında bulunan erkek, kadın, çocuk, herkes öldürüldü. İlhan Hülegü tarafından gerçekleştirilen bu hareket İsmâîlîleri tamamen yok etmediyse de Ön Asya için kurtuluşun başlangıcı oldu.

II. B.İlhan Hülegü'nün Bağdad Seferi

İlhan Hülegü, İsmâîlîler meselesini sonuçlandırdıktan sonra yönünü Hemedan şehri tarafına çevirdi. Kendisine verilen üç önemli görevden ilkinin başarıyla yerine getirmiş olmanın verdiği güvenle ikinci hedefine odaklandı. İkinci görevi Sünnî İslâm dünyasının temsilcisi olan Bağdad-Abbâsî Halifeliği'ne boyun eğdirmektir. Bu sırada halifelik görevini Müstasım-Billâh ifa etmekteydi. 1256 yılında Bağdad'ta yaşanan büyük sel felaketi Irak bölgesinin yarısının harap olmasına neden oldu. Elli gün devam eden sel felaketine kayıtsız kalan Halife Müstasım'a karşı mualif fikirler doğdu. Bu nedenle milletin malına mülküne zarar veren ayak takımı olarak tabir edilen, Mücâhideddin Aybek Devâtdâr ile birlik olanlar, Halife Müstasım'ı tahttan indirip onun yerine Abbasîlerden başka birini tahta oturtmayı planlıyorlardı. Bu durumu haber alan Vezir Alkamî, Müstasım ile konuşup fitnenin önüne geçilmesi gerektiğini belirttiyse de

¹³⁶ Stefan T. Kamola, *Rashid al- Din and the making of history in Mongol Iran* (Basılmamış Doktora Tezi), University of Washington, 2013, s. 3.

¹³⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.26.

Halife'yi ikna edemedi. Halife Müstasım Devâtdâr'ı çağırarak vezirin sözlerini ona aktardı ve “*sana olan itimadımdan dolayı vezirin söylediklerini dikkate almadım. Sana hiçbir şekilde aldanmamamı ve ayağını itaat çizgisinden dışarı çıkarmamamı söylüyorum*”¹³⁸ diyerek Devâtdâr'a hamilik yaptığını gösterdi.

21 Eylül 1257 senesinde Hemedan'a gelen İlhan Hülegü, Halife Müstasım'a gönderdiği mektubunda, Abbâsî Halifeliği ile olan dostluğun dedesi Cengiz Han zamanında başladığı ve bugüne kadar devam ettiği ifadelerini kullanarak aslında Halife'ye göz dağı vermek istedi. Nitekim Halife'yi biat için çağırdı; ancak Halife yanında bulunan siyasîlerin de etkisiyle İlhan Hülegü'ye olumsuz cevap verdi.

İlhan Hülegü'ye *kurultay* kararında Mönge Han, “*eğer halife Moğollara itaat edecek olursa ilişme, şayet kabul etmez ise ona da diğerlerine davrandığın gibi davran*”¹³⁹ şeklinde talimat verdiği kayıtlarda bulunmaktadır. İlhan Hülegü de yazışmalarla bir sonuca varamayacaklarını anlayınca Bağdad Seferi'ni kesinleştirdi ve kumandanlarıyla, müneccimleriyle fikir alışverişinde bulundu. Müşavirlerinden Hüsameddin, Bağdad Seferi'nin altı felaketle sonuçlanacağını öngördü: Bütün atlar ölüp askerler hastalanır, güneş doğmaz, yağmur yağmaz, şiddetli fırtına çıkıp dünya depremle harap olur, yerden bitki çıkmaz, o yılda büyük bir hükümdar vefat eder. İlhan Hülegü, Hüsameddin'den bunların gerçekleşeceğine dair yazılı bir kağıt vermesini istedi. Ardından İlhan Hülegü, Hâce Nasîreddin Tûsî ile fikir alışverişinde bulundu. Hâce Nasîreddin Tûsî ise bunların hiçbirinin gerçekleşmeyeceğini aksine daha önce öldürülen halifeler olduğunu ve onlar öldüğünde de hiçbir şey olmadığını söyleyerek Bağdad Seferi'ni destekledi. İlhan Hülegü, Halife'yi defalarca itaate çağırdı ancak sonuç alamadı. Bu nedenle İlhan Hülegü askerî harekât için hazırlıklarını yaptı.

¹³⁸ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.29.

¹³⁹ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.15.

Curmagun ve Baycu Noyan ordunun sağ tarafında bulunup Musul'a doğru ilerleyecek, Kit Buka Noyan sol tarafta bulunup Hûzistân ve Bayat yöresinden Umman kıyılarından gelecek, İlhan Hülegü merkezdeki ordularla, Kirmanşah ve Hulvan yolundan hareket edecek idi. Bunların yanı sıra Kuka İlğay, Argun Aka, Seyfeddin Bitikçi, Hâce Nasîreddin Tûsî, Sâhib Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî de İlhan Hülegü ile birlikte Esedabad'a vardılar. Buraya geldikten sonra Halife'ye hazır olması için elçiler göndererek onu uyardı. Ancak Halife her yıl belirlenen miktarda vergiyi ödeyeceğini taahhüt ederek İlhan Hülegü'nün geri dönmesini istedi. Hülegü bu isteği geri çevirerek, 13 Ocak 1258 yılında Kirmanşah şehrini zorla teslim aldı, diğer şehirlere korku salmak amacıyla yağma ve katliamda bulundu.

İlhan Hülegü'nün ordusunun sol kanadının kumandanı Kit Buka, Luristan'ın büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra Bağdad şehrine yönelmiş iken sağ kanadın kumandanı Baycu Noyan ve beraberindekiler Dicle Nehri'ni geçerek nehir kıyısında karargâhlarını kurdular.¹⁴⁰ Böylece Moğol ordusunun kumandanları merkez, sağ ve sol olarak Bağdad şehrinin çevresinde yerlerini aldı. Buka Timur, Baycu Noyan ve Suncak Noyan Bağdad'ın batı tarafını ele geçirdiler. Halife 1258 yılında Vezir Alkamî'yi İlhan Hülegü'nün huzuruna gönderdiyse de bir sonuç alamadı. İlhan Hülegü'nün isteğiyle şehrin savunmasını kırmak için, şehirde bu savunmaya katılmayan kişilerin (seyitler, bilginler, zanaat erbapları ile Hristiyanların) hayatlarına dokunulmayacağına dair Arapça yazıların bulunduğu kağıtlar, oklara takılarak şehrin içine atıldı.¹⁴¹ Bu sayede Hille halkı İlhan Hülegü'ye bir elçilik heyeti gönderdi. Bu durumdan memnun olan Moğollar Hille'ye, *şihne* olarak Tekle ve Alaaddîn Acemî'yi gönderdiler. Böylece Hille, yağma ve katliamdan kurtularak teslim oldu.¹⁴²

¹⁴⁰ İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 34.

¹⁴¹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 157.

¹⁴² Cüveynî, *Târîh-i Cihân- güşâ*, s.581.

Halife durumun gittikçe kötüleştiğinin farkındaydı. Bu nedenle *Sâhib-i dîvân* İbn-i Dernus'u hediyelerle İlhan Hülegü'nün huzuruna gönderdi. Ancak İlhan Hülegü beklenen ilgiyi göstermeyip Süleyman Şah'ın ve Devâtdâr'ın çıkıp yanına gelmelerini emretti. Halife'nin huzuruna gelip gelmemesini kendisine bıraktı. İlhanlı karargâhına doğru yola çıkan Devâtdâr, Bağdad askerinin Moğollardan bir kimseyi öldürmemelerini temin etmek bahanesi ile yoldan geri döndü¹⁴³. Ertesi gün bir kez daha İlhanlı karargâhına ulaşmak amacıyla yola koyulduysada muvaffak olamadı. İlhan Hülegü, Süleyman Şah'ı da halifenin tutum ve davranışlarından sorumlu tuttuğu için ölüm cezasına çarptırdı.

Bu olaylar esnasında *emirü'l-ümeradan*¹⁴⁴ Bitikçi Hindu'nun gözüne bir ok saplanması Bağdad'ın alınmasını hızlandırdı. Sonuçta 10 Şubat 1258 Pazar günü Halife oğulları Ebu'l Fazl Abdurrahman, Ebu'l Abbas Ahmed, Ebu'l Menakıb Mübarek ve üç bin kişiden oluşan toplulukla birlikte Bağdad'tan ayrıldılar. 15 Şubat 1258¹⁴⁵ Cuma günü İlhan Hülegü şehre girdi. Bağdad ordu komutanı Fetheddin b. Kurd ile Kara Sungur başta olmak üzere Bağdadlılardan on iki bin kişi öldü.¹⁴⁶ Buna Timur, Baycu Noyan ve Suncak Noyan Bağdad'ın batı kısmını ele geçirdiler. İlhan Hülegü bir süre Horasan yolu üzerindeki merkezde konakladı. Ardından Bağdad'tan çıkarak Vakıf ve Celabiye köylerinde konaklayan İlhan Hülegü 20 Şubat 1258 Çarşamba günü akşamı Halife, büyük oğlu ve hizmetinde bulunan beş kişinin ölüm emrini verdi, bu emir üzerine adı geçen şahısların infazı gerçekleşti.¹⁴⁷

¹⁴³ İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, s.34

¹⁴⁴ Emirü'l-ümera kavramı emirler emiri anlamına gelmekle beraber ordunun başkumandanı için kullanılırdı. Bknz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 513

¹⁴⁵ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Yeditepe Yay. , İstanbul 2012, s. 51; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev: İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay. , İstanbul, Eylül 2017, s. 45.

¹⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't- Tevârih*, s. 41.

¹⁴⁷ Step'annos Orbelean's, *History of the State Sisakan*, çev: Robert Bedroisan (Klasik Ermeniceden İngilizceye), New Jersey 2012, s. 208; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.47; Ebu'l Ferec, *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, s. 35; Vardan Vardapet, *Vardan Arewelts'i's Compilation of History*, çev: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2007, s. 91.

525 yıl boyunca İslâm dünyasının manevi merkezi olan Bağdad şehri bu suretle Moğolların eline geçti. Bu olaydan üç yıl sonra Mısır'daki Memlûk Türk Devleti halifelik makamını devraldı.

II. C. İlhan Hülegü'nün Suriye ve Mısır Seferi

İlhan Hülegü iki görevini başarıyla yerine getirdikten sonra üçüncü görevi olan Suriye-Mısır Seferi'ni gerçekleştirmek için hazırlıklara başladı. Bu sırada daha önceki Moğol genel valilerinin karargâh ve yerleşim merkezi olarak tercih ettikleri Azerbaycan'ı yaylak ve kışlak olarak kullanmaya başladı. Bu dönemde Suriye'nin yapısına baktığımızda Haçlı Seferleri sonucu kurulan Kudüs Haçlı Krallığı, kendisine bağlı yerleşim merkezleri halinde büyüklü küçüklü vilayetlere ayrılmış durumdaydı. Siyasî birlik olmadığı gibi bunu sağlamaya yönelik herhangi bir çaba da görülmemektedir. Bu dönemde parçalanmış Suriye'ye baktığımızda; önemli iki güç unsuru Musul hâkimi Bedreddin Lülü ve Halep-Şam hâkimi Melik Salih'dir. Meyyâfârikîn hâkimi Melik Eşref ise Suriye hâkimleri arasında ittifak oluşturmaya çalışmaktaydı. İlhan Hülegü bu sırada oğlu Yeşmut'u Melik Eşref'in üzerine gönderdi. Yeşmut, Meyyâfârikîn'i (Silvan) kuşattıysa da şehir yaklaşık üç sene direndi¹⁴⁸ ve İlhan Hülegü'nün Suriye Seferi'nden dönüşü sırasında 1260 yılında ele geçirildi.¹⁴⁹

İlhan Hülegü, Suriye Seferi'ne çıkarken Musul hâkimi Bedreddin Lülü'nün yanına elçilerini göndererek sefere oğlu Melik Salih'i göndermesini istedi. Ayrıca İlhan Hülegü'nün Suriye Seferi'ne Ermeniler ve Gürcülerin yanı sıra Haçlı Krallıkları da katıldı. Haçlıların ve Hristiyanların Moğollarla bu şekilde yakınlaşması Papa'yı

¹⁴⁸ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 53.

¹⁴⁹ Genceli Kiragos, *History of the Armenians*, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986, s. 323; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 167.

ümitlendirdi; o, Saray, Karakurum ve Azerbaycan'a elçiler göndererek memnuniyetini gösterdi.¹⁵⁰

İlhan Hülegü, Kit Buka Noyan'ı öncü birlik olarak Suriye üzerine gönderdi. Ardından Şiktur ve Baycu sağ tarafta, Suncak ve diğerlerini sol tarafta, kendisi de merkezde yer alacak şekilde ordunun düzeni oluşturuldu. İlhan Hülegü 12 Eylül 1259 günü Şam şehrine yönelerek Aladağ'a yerleşti. Reşîdüddîn, İlhan Hülegü'nün Suriye Seferi'ne çıkış tarihini 1259 olarak verirken, Ebu'l Ferec 1260 tarihini vermektedir.¹⁵¹

İlhan Hülegü'nün Suriye hâkimlerine, teslim olmaları yönünde gönderdiği mektuplara olumsuz cevaplar verilerek kendisine geri gönderildi. Söz konusu Suriye şehirlerinin hâkimleri, Moğollara karşı ortak bir harekât düzenleyecekleri yerde tıpkı Hârezmşâh Alaaddîn Muhammed gibi her şehrin kendisini müdafaa etmesi yönünde karar almak suretiyle adeta Moğollara yardımcı oldular.¹⁵² Şehirlerin kimi teslim oldu, kimi direnirken ağır tahribat altında kaldı, kaçabilenler de son sığınak merkezi olan Memlûk Devleti'ne sığındı.

Moğol kuvvetleri Fırat Nehri üzerinde üç ayrı köprü kurdu. Birincisi Malatya civarında, ikincisi Fırat Nehri'nin batısındaki Samsat'ta, üçüncüsü Habur Irmağı'nın Fırat Nehri'ne döküldüğü Kırkısyâ'da (Busayra)¹⁵³ kuruldu. Moğol kuvvetleri Caber, Rakka ve Menbiç kalelerini teslim alarak Suriye'de ilerlediler. Bu sırada Suriye hâkimlerinden Melik Nasır Davud Moğolların yaklaşmasıyla telaşa kapıldı. Mısır'dan gelecek bir yardımı bekliyordu. Melik Nasır, kardeşinin oğlu el-Melik el-Muazzam Turanşah'ı Halep'i savunması için bıraktı, kendisi de Şam'da savunmaya geçti. Hülegü teslim olmaları için el-Melik el-Muazzam Turanşah'a haber gönderdiyse de Turanşah,

¹⁵⁰ Jean Richard, "Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyet'in Yayılışı", çev: Abdülkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S. 306 (1988), s. 267.

¹⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't- Tevârih*, s.53; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 41.

¹⁵² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.169.

¹⁵³ İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s.42.

onu oyalamaya çalıştı. Durumu anlayan İlhan Hülegü Halep'i kuşatarak 1259 yılında ele geçirdi. Bağdad'ta yapılan şiddetli yağma, katliam, yıkım burada da gözdağı vermek amacıyla yapıldı. Şam şehrinin ileri gelenleri şehir halkından bir elçilik heyetiyle birlikte İlhan Hülegü'ye kıymetli hediyeler gönderdi. Elçilik heyeti Şam şehrinin anahtarını da İlhan'a teslim etti.¹⁵⁴1260 yılı Mart ayında şehre giren Kit Buka Noyan, herhangi bir yıkım ya da katliam yapmadı aksine şehrin toparlanması için ciddi tedbirler aldı. Halep ve Şam şehirlerinin alınması ile Suriye'nin Müslümanlara ait yerleşim merkezleri Moğolların eline geçti.

İlhan Hülegü, Şam şehrini ele geçirdikten sonra Mısır'a yöneldi. Öncelikle Mısır Memlûk Devleti'nin teslim olması için bir elçilik heyeti gönderdi. Göndermiş olduğu mektupta Cengiz Han'dan beri kazanılan zaferlerden, Moğollara itaat etmeyenlerin aile olarak yok edildiklerinden ve ordularının gücünden bahsederek, Memlûk Sultanı'na tehditkâr bir mesaj verdi. Bu sırada İlhan Hülegü, sefer hazırlıklarına devam ederken Karakurum'dan Möngke Kaan'ın öldüğü haberi gelince planlar değişti. İlhan Hülegü, Mısır sınırından ayrılarak başkent olarak seçtiği Tebriz şehrinde bulunmanın daha doğru olacağını düşündü.

İlhan Hülegü, Ön Asya'da İsmâîlîler ve Bağdad Abbâsî Halifeliği'ni ele geçirmeye çalışırken, Mısır'da Eyyûbîler zor zamanlar geçirmekteydi. Eyyûbî hükümdarı el-Melik el-Salih Necmeddin Eyyûb'un (1240-1249) 1249 yılında ölümü ile yerine oğlu el-Melik el-Muazzam Turanşah geçti. Müslümanların Haçlılara karşı kazandığı zaferler Turanşah'ın zevk ve eğlenceye meyletmesine neden oldu. Bunun üzerine muhalifler Baybars el-Bundukdârî'nin etrafında toplanarak 30 Nisan 1250'de sultanı öldürdü.¹⁵⁵ Turanşah'tan sonra devletin başına sultan olarak Necmeddin Eyyûb'un karısı Şeceretü'd-dür geldi. Memlûklerden İzzeddin Aybek et-Türkmânî'nin

¹⁵⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 168.

¹⁵⁵ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *TDVİA*, c. 12, 1995, s. 20-31, s. 23.

de ordu kumandanı olması kararlaştırıldı. Daha sonra Şeceretü'd-dür, Aybek ile evlenerek onun sultan olmasını sağladı. Ancak Aybek et-Türkmânî, Kıpçak *nâibi* Seyfeddin Kutuz tarafından bertaraf edildi böylece Seyfeddin Kutuz sultan oldu. Neticede Türkler devlet yönetimini ele geçirdi. İlhan Hülegü'nün Mısır Seferi sırasında da devletin başında Sultan Kutuz bulunmaktaydı. Ön Asya'da kendini gösteren Moğol hâkimiyetinden ve Moğollardan kaçan halk Mısır'a sığınıyordu. Şam'ın düşmesi üzerine Mısır'a sığınan Hârezmli Bereket Han, Melik İhtiyar, Melik Seyfeddin Sadık Han, Melik Nasıreddin Kuşluk Han da önemli devlet görevlerinden geçmiş kişilerdi.¹⁵⁶

Sultan Kutuz, İlhan Hülegü'den gelen mesajı alınca yukarıda bahsetmiş olduğumuz emîrlere huzuruna çağırarak görüş alışverişinde bulundu. Onlar daha önce İlhan Hülegü ile karşılaştıkları için tecrübeli sayılırlardı. Sultan Kutuz emîrlere İlhan Hülegü'nün kalabalık bir orduyla Turan'dan İran'a yöneldiğini, halifeler, sultanlar, meliklerden hiçbirinin ona karşı koyamadığını ayrıca beldelerin hepsini hâkimiyet altına alarak Dımaşk'a geldiğini ve Kit Buka Noyan Mısır'a yönelirse kimsenin onu durduramayacağını bu nedenle karar verme iradeleri tamamen elden gitmeden bu işin çaresini bulmaları gerektiğini anlatarak karşı koyma mekanizması geliştirmeye çalıştı.¹⁵⁷ Mevcut zamanda Seyfeddin Kutuz Diyarbakır, Diyar-ı Rebia ve Şam memleketlerinin çılgınlarla dolu olduğunu, Bağdad'tan Rum'a kadar şehirlerin harap olduğunu söyleyerek durumun vahametini hatırlattı. Bu nedenle Moğollara karşı izlenebilecek üç yol vardı; Ya barış, ya savaş ya da vatani terk etmektir. Ancak vatani terk edemeyeceklerini kaçacakları yerin Mağrib'den öte olamayacağını buranın da oldukça uzak olduğunu söyleyerek Seyfeddin Kutuz üçüncü seçeneği eldi. Devlet büyüklerinden Nasıreddin Kaymurî de barışın uygun olmayacağını çünkü Moğolların sözlerinde durmayarak kendi bildiklerini yapacağını söyledi. Seyfeddin Kutuz ise

¹⁵⁶ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 56.

¹⁵⁷ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 58-59.

birlikte savaşa yönelerek istediklerini elde edip halkı da memnun ederek Moğolların üstesinden gelmenin doğru olacağını belirtti. Bundan sonra emîrlerin dağılması üzerine Sultan Kutuz *emîrû'l-ümeradan* Baybars el-Bundukdârî ile görüşerek onun da fikrini aldı. Baybars el-Bundukdârî *“benim düşüncem şudur ki, elçileri öldürelim ve birlikte Kit Buka'nın üzerine yürüyelim. Eğer galip gelirsek veya ölürsek, her iki durumda da mazuruz.”*¹⁵⁸ dedi. Sultan Kutuz, Bundukdâr'ın bu sözünü beğenmiş olmalı ki İlhan Hülegü'nün gönderdiği elçileri öldürttü.

Moğol öncülerinden olan Emîr Baydar, Memlûkler'in savaş kararı aldığını Kit Buka Noyan'a bildirdi. Kit Buka Memlûklerin tutumunu öğrenince yaklaşık 10-12.000¹⁵⁹ askerle yola çıktı. Sultan Kutuz da ordularını hazır hale getirerek Baybars el-Bundukdârî'yi öncü kuvvet¹⁶⁰ olarak Moğol birliklerinin üzerine gönderdi. Baybars el-Bundukdârî emri altındaki öncü birlikler, Moğol askerî birliklerini mağlup ederek asıl muharebeden önce motivasyonlarını düşürmeye çalıştı. Bu sırada Sultan Kutuz birlikleri de Memlûk ordusuna katılmış bulunmaktaydı. Neticede Memlûk birlikleri Kit Buka ile Eylül 1260 yılında Taberiyye yakınlarında Ayn-ı Câlût'ta karşılaştı. Moğol ordusu öncelikle ok yağmuruyla saldırıya geçti, Kutuz geri dönüp kaçır gibi yaparak Moğolları cesaretlendirdi. Ancak Moğollar, Memlûk pususunun önüne gelince üç koldan sarıldı ve büyük bir saldırıya uğrayarak yenildi.¹⁶¹ Böylece Moğol ordusunun gücü kalmadı ve hezimete uğradı. Ayn-ı Câlût Savaşı ile Moğolların yenilmez güç oldukları algısı değişti. Kit Buka Noyan sonucu değiştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Reşîdüddîn, Kit Buka'nın kaçmaya fırsatı olmasına rağmen kaçmadığını, İlhan Hülegü'ye ulaşabilecek bir Moğol askerine *“Moğol ordusunun telef olması padişahın mübarek hatırına ağır gelmemelidir. Askerlerinin karılarının bir sene hamile kalmadığını ve*

¹⁵⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 57.

¹⁵⁹ Reuven, Amitai- Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk- Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press 1995, s. 40.

¹⁶⁰ Amitai- Preiss, *Mongols and Mamluks...* s. 40.

¹⁶¹ Haythoum Hetoum, *Gorigos Senyörü Hetum Vekayinâmesi*, s. 9; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 58.

*sürülerinin kısıraklarının doğurmadığını düşünsün...*¹⁶² diyerek İlhan Hülegü'ye ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Sonuçta Kutuz'un emriyle Kit Buka Noyan öldürüldü.

Ayn-ı Câlût Savaşı ardından Memlûk Sultanı Kutuz 1260 yılında Halep şehrine kadar ilerledi. Moğol kuvvetlerinin hâkimiyetinde bulunan yerler ele geçirilerek katliamlar yapıldı¹⁶³ ve mevcut yöneticiler cezalandırıldı. Böylece Memlûkler Fırat Nehri'nin batı kısmında yeniden söz sahibi oldu. Memlûkler için her şey yolunda gidiyorken Baybars el-Bundukdârî, isyan ederek Sultan Kutuz'u tahttan indirip yerine geçti.¹⁶⁴ Baybars el-Bundukdârî de, Kutuz'un başarılı politikalarının üstüne yenilerini ekleyerek Memlûk Türk Devleti'ni Ortadoğu'nun merkez gücü haline getirdi.

Ayn-ı Câlût Savaşı sonrası Memlûk Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken, İlhan Hülegü 1262 yılında on beş yıldır Hristiyan dünyası tarafından yapılan ittifak teklifine evet dedi ve Memlûklara karşı onlarla işbirliği yapmaya karar verdi. Fransa Kralı IX. Louis'e dostluk ve işbirliği mahiyetinde bir mektup yazdı. Mektupta diplomatik kurallar ve Cengiz Han'dan itibaren Moğolların batıdaki başarıları sıralanmakta; papa ve Fransa kralının dostları olan Doğu Hristiyanlarının da kendisinin yönetiminde olduğunu bildirdi. Ayrıca Ortak düşmanları Memlûk Devleti'ne karşı askerî harekât düzenleme teklifinde bulundu.¹⁶⁵

İlhan Hülegü'nün Mısır Seferi'nin ardından Karakurum'da yaşanan gelişmelerin de etkisiyle Tebriz merkezli yeni bir siyasî teşekkül oluştu ve tarih sahnesine *İlhanlı Devleti* adıyla çıktı. İdarî teşekküllerin oluşması her devlet için zaman içerisinde bir zorunluluk oldu. Aile ve kabile esasına dayalı Moğollarda ilk başlarda

¹⁶² Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.59.

¹⁶³ Amitai- Preiss, *Mongols and Mamluks...*, s. 43.

¹⁶⁴ Haython Hetoum, *Gorigos Senyörü Hetum Vekayinâmesi*, s. 9.

¹⁶⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında", *OÜEFD*, II, Samsun 1987, s. 127-128.

bürokratik örgütlenmeye ihtiyaç duyulmazken, farklı toplumlarla bir arada yaşamaya başladıkları dönemden itibaren aralarında gelişen beşerî ilişkiler sonucunda zamanla bürokratik örgütlenmelere ihtiyaç duyuldu.

III. İLHANLI DEVLETİ İDARÎ SİSTEMİNİN KURULUŞU

Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte yeni iktidarın meşruiyet kazanması gündeme geldi. İlhan Hülegü, 1255 yılında Argun başta olmak üzere Horâsân divanı yöneticilerinin gelip Keş Nehri kıyısında biatını sunmasının ardından İran'a hâkim oldu. Sonrasında Moğollara tâbi Anadolu Selçuklu Sultanları II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın, Azerbaycan, Gürcistan, Irak ve Şirvan bölgelerinin hâkimlerinin de bağlılıklarını bildirmeleriyle bu coğrafyanın hâkiminin İlhan Hülegü olduğu kesinlik kazandı. İlhan Hülegü bu hâkimiyeti resmîleştirmek için, 1256 yılında Emîr Argun Aka tarafından hazırlanan çadırda Moğol usullerine uygun olarak şehzadeler, noyanlar, sultanlar, atabekler eşliğinde İran hâkimiyetini ilan etti.¹⁶⁶ Bu tarih İlhanlı Devleti'nin kuruluşu olarak kabul edilmektedir. İlhanlılar bundan böyle kendilerini İran hükümdarlarının yerinde gördü, bu milletin büyük bir kısmını içine alarak İraniliğin ve İran kültürünün gelişmesi için azımsanmayacak bir rol üstlendiler.¹⁶⁷

1263 yılında Çin'den Büyük Han Kubilay'ın gönderdiği elçi İlhan Hülegü'yü Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan bölgenin hükümdarı ilan eden bir yarlıg sundu.¹⁶⁸ Bu fermanla beraber İlhan Hülegü'ye sulh hükümdarı veya memleketin hükümdarı anlamına gelen "*İlhan el-Muazzam*" unvanı da verildi.¹⁶⁹ Merkezî hükümetinde desteğini alan İlhan Hülegü 1256 yılında ilk *Büyük kurultayı* toplayarak ülke

¹⁶⁶ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 24.

¹⁶⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s.69.

¹⁶⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 295.

¹⁶⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 295.

meselelerini ele aldı.¹⁷⁰ *Kurultay* kararına göre öncelikle ülkenin idarî taksimatı yapılacaktı. İlhan Hülegü Irak-ı Acem, Horâsân ve Mazenderân'dan Ceyhun sahiline kadar olan bölgeyi büyük oğlu Abaka'ya, Arran ve Azerbaycan'ı ise diğer oğlu Yeşmut'a verdi. Denetim açısından Anadolu'yu Pervâne Muineddîn Süleyman, Tebriz'i Melik Sadreddîn, Kirman'ı Türkan Hatun, Fars'ı Emîr Onkiyan idare edecekti.

1263 yılında Hülegü ile Altınorda Hanı Berke arasında yapılan Terek Savaşı'nda Vezir Seyfeddin Bitikçi rahat davrandığı iddiasıyla idam cezasına çarptırıldı.¹⁷¹ Onun yerine yine Hârezmlî Müslüman bir aileden gelen Şemseddîn Cüveynî başvezir tayin edildi.¹⁷² Kardeşi Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî de *sâhib-i dîvân* unvanıyla Bağdad yönetimine atandı.¹⁷³ İlhan Hülegü o dönemde Irak-ı Acem ve batı vilayetlerini Azerbaycan'a bağlayan Meraga şehrini merkez yaptı.

İlhanlı Devleti'nin idarî konuları bu şekilde çözüme kavuşurken, iktisadî yaşamda da birtakım düzenlemeler yapıldı. İlhan Hülegü bu konuda Hâce Nasıreddîn Tusî'nin fikirlerine başvurdu. Nasıreddîn Tusî öncelikle Yakın Doğu coğrafyasında yaşamış olan devletlerin iktisadî politikalarını inceleyerek, İlhan Hülegü'ye İran'da neler yapılabileceğine dair bir tavsiye raporu sundu.¹⁷⁴ Bu raporda devletin temelinin kılıç ve kalemden oluşmasını içeren madde önemlidir. Nasıreddin Tusî kalem kısmının ilk sırasında dinî bilginlerin, ikinci sırada alimlerin, üçüncü sırada devlet memurlarının ve dördüncü sırada maliyecilerin olması gerektiğini önerdi.¹⁷⁵ İlhan Hülegü'nün amacı iktisadî hayatı da düzene koymak olduğundan bilhassa üçüncü ve dördüncü grup devlet adamlarıyla ilgilendi. Bu raporda devlet gelirinin nasıl sağlanacağı hususunda verilen

¹⁷⁰Spuler, *İran Moğolları*, s. 295.

¹⁷¹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 312.

¹⁷² Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 46; Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, s. 16.

¹⁷³ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 24.

¹⁷⁴ M.Minovi ve V.Minorsky tarafından hazırlanan "Nasir al-Din Tusi on Finance" adlı makale Mehmet Bayrakdar tarafından Türkçe'ye kazandırıldı. M.Minovi ve V. Minorsky, "Nasir al-Din Tusi on Finance, BSOAS, London 1940, s.755-589. Biz Türkçe çeviriden yararlandık, bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, (AÜİFD), Ankara, 1988.

¹⁷⁵ Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm...*, s. 20.

önerilere baktığımızda; hükümdarın atalarından gelen miras, teba malından elde edilen vergi, hükümdarın kendi hazinesi ve Allah'ın ihsanı ile oluşacaktı.¹⁷⁶

İlhanlı Devleti siyasî, malî, idarî işlerin daha sistemli ve düzenli işleyişini temin etmek için yukarıda bahsettiğimiz devlet kadrolarını kurumsallaştırmaya karar verdi. İş bölümleri yapılarak devlet memurları ilgili oldukları bölümlere atandı. Bu sayede hem devlet işlerinin işleyişi hızlandı, hem de daha güvenli bir ortam oluştu.

III. A. İlhanlılarda Vezirlik Makamının Kurumsallaşması

İlhanlı Devleti teşkilatında Hârezmşâhlar vasıtasıyla Büyük Selçukîlerin etkileri görülmektedir.¹⁷⁷ İlhanlılar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Cengiz Han kanunlarını daha esaslı ve ihtiyaca uygun bir şekilde uygulamaya koymuşlardı.

İlhanlı Devleti'nde önemli bir karar alma organı *kurultay*dan başka Han'a yardımcı olan birinci vezir bulunur. Birinci vezir, hükümdarın vekili olarak *nâib* adını taşır. Vezirinde vekili yine *nâib* olarak anılmaktadır.¹⁷⁸ Memurları tayin etmek, tayinlerini onaylamak ve malî işleri düzenlemek birinci vezirin görevlerindendi.¹⁷⁹ Memleketin hasılatı gelir ve giderleri, kalem ve şerî memurların işleri ile ilgilenen birinci vezir ve malî işlerin organizasyonu ile yükümlü memurlar *sâhib-i dîvân* adını taşırdı. Vezirlik, altın tamgalı *yarlıg* ile tevcih olunurdu, vezirlik alameti altın divit idi.¹⁸⁰ İlhanlı Divanı ve diğer buraya bağlı divanlar bunların emirleri altında bulunurdu. Ancak birinci vezir ile hükümdarın görevlerini birbirinden ayırt etmek oldukça güçtü. İlhanlı Devleti teşkilâtına ait hukukî eserlerin bulunamaması bu vezâret makamının vazifelerinin bütün olarak anlaşılmasına imkân vermemektedir.

¹⁷⁶ Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm...*, s. 21.

¹⁷⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 174.

¹⁷⁸ Spuler, *Iran Moğolları*, s. 308.

¹⁷⁹ Spuler, *Iran Moğolları*, s. 308.

¹⁸⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 212.

Yukarıda bahsettiğimiz husustan ötürü İlhanlı Devleti'nde vezâret makamında bir bölünme yaşandı. İlhan Hülegü emriyle 1263 yılında vezirlik makamına getirilen Şemseddîn Cüveynî 1279 yılından itibaren Mevdülmülk-i Yezdî ile birlikte devleti idare etti.¹⁸¹ 1300-1318 yıllarında Sadeddîn Sâvecî maliye ve ekonomi ile ilgilenirken, Reşîdüddîn Fazlullâh'da birinci vezir sıfatıyla idarî ve hukukî işlerle meşgul oldu. Ancak bir süre sonra anlaşamayan bu vezirlerden Sadeddîn Sâvecî'nin idam edildiğine şahit oluyoruz. Ardından Reşîdüddîn Fazlullâh'ın da isteği ile Tacüddîn Alişah Gîlânî onun yardımcısı olarak atandı. Hırslı ve çalışkan bir yapıya sahip Tacüddîn Alişah, kısa zaman sonra Reşîdüddîn Fazlullâh'ı tasfiye ettirdi. Bu tasfiyenin sonucunda Ebu Said Bahadır Han, Reşîdüddîn Fazlullâh'ı 1318 tarihinde idam ettirdi.¹⁸² Yaşanacak bir diğer değişim de İran asıllı bürokratların yanı sıra asıl gücü elinde tutan Moğol emîrlerinin vezirlik makamını elde edebilmeleri oldu. Argun Han döneminde Emîr Buka'nın, Gazan Han döneminde Emîr Nevruz'un vezirliği hanların sahip olduğu makamı tehlikeye soktu. Argun Han çareyi İran'da bulunan Yahudi Sadüddeve'yi vezirlik makamına getirmekte buldu. Gazan Han ise Emîr Nevruz'un idamıyla bu uygulamayı ortadan kaldırdı. Böylece eski sisteme dönülerek bir daha askerî sınıftan vezir tayin edilmedi. Kısa süre sonra devlet gelişmeye başladıkça "vezirlik" makamının "görevsel" niteliği yerini vezirin "yetki" kazanmasına bıraktı; vezirlik "görevli" olmaktan çok "yetkili" -ve korkulur- bir baş yöneticiliğe dönüştü.¹⁸³

Şimdi İlhanlı Devleti'nde görev yapan günümüz bakanlıklarına denk gelen devlet dairelerini inceleyeceğiz.

¹⁸¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmiu't-Tevârih*, s.122; Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 111-112.

¹⁸² Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî", *TDVİA*, c. 35, 2008, s.19-21, s. 20.

¹⁸³ Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, s. 277.

III. A.1) Niyâbet-i Saltanât

Niyâbet-i saltanât makamı vezirle eşdeğer ve bazı durumlarda ondan üstün niteliktedir. İlhanlılar İslâmiyet’i kabul edene kadar bu makam daimî görülmedi.¹⁸⁴ *Nâib*-i saltanat olacak kişinin dürüst, güvenilir, adil ve dirayetli olması gerekirdi. İlhan Ahmed Tegüder’in Müslüman olması ile beraber bu uygulamanın yaygınlaştığını görüyoruz; fakat İlhan Argun zamanında daimî olarak bu niyâbet usulü kalktı. Bunun yerini hükümdara vekâlet etmek suretiyle *nâiblik* aldı. Örneğin Ölceytü Han zamanında Reşîdüddîn Tabib *nâib*-i saltanat oldu.¹⁸⁵ İlhanlılar’da en güçlü vezir Şemseddîn Cüveynî iken en kudretli saltanat *nâibi* de Emîr Çoban’dı.¹⁸⁶ Çift vezirlik döneminde de Reşîdüddîn Fazlullâh’a *nâib* olarak Alaaddîn Muhammed b. İmadüddin Müstevfî Horâsânî, Tâcüddîn Alişah Gîlânî’nin *nâibliğine* ise İzzeddin Kuhedi atandı.¹⁸⁷

III. A.2) İşrâf-ı Memalîk

İşrâf-ı Memalîk makamındaki şahıs, vazife sahibi umumi müfettiş olup memleket dâhilinde divana ait işlerin teftiş ve denetimine memurdu, aynı zamanda müşrif-i memâlik de denilirdi.¹⁸⁸ Malî ve idarî bütün işlerde vâkîf olması gerekirdi. Teftiş işlerinde hazine ve devlet gelir giderlerini, asker maaşlarını denetler, herhangi bir eksikliğin oluşmasını önlerdi. Bertold Spuler’e göre onun en önemli görevi sâhib-i dîvânlığı teftiş etmesidir.¹⁸⁹

İlhanlı Devleti’nde ilk işrâf-ı memalîk Cemal Hâs Hacib’dır.¹⁹⁰ İşrâf-ı memalîk makamının verilen yetkiler nedeniyle kimi zaman vezirlik makamına denk geldiğini

¹⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 207.

¹⁸⁵ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, çev: Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992, s.17.

¹⁸⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.208.

¹⁸⁷ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s.166-67.

¹⁸⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.218

¹⁸⁹ Spuler, *Iran Moğolları*, s.322

¹⁹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 218

görmekteyiz. Abaka Han'ın Mecdülmülk'e “mal, mülk ve hazine işlerinde çok uyanık olman, hepsinden haberdar ve vâkıf olman gerekiyor. Bütün işlere senin nâiblerin hâkim olsun. Kendini iyi koru ve hiçbir zaman orduya karşı herhangi bir yanlış davranışta bulunma. Eğer birisi sana saldırmak isterse onun cevabını vermeyi ben bilirim.”¹⁹¹” demesinden anlaşılacağı üzere Mecdülmülk işraf-ı memalîk tayin edildi ve han tarafından korunacağı belirtildi. Örneğin; işraf-ı memalîk Mecdülmülk-i Yezdî, konumundan yararlanarak *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî'ye ve kardeşi Ata Melik Cüveynî'ye komplolar hazırladıysa da başarılı olamadı.¹⁹²

III. A.3) Müstevfi-yi Memalîk

İlhanlı Devleti'nde ilk defa devletin gelir ve giderlerini hesaplamak üzere bir daire ihdasını düşünen *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî oldu, ilk malîye vekili de Seyyid Sadrüddin Hamza oldu.¹⁹³

Malîye vekili bütün İlhanlı memleketlerinin hasılat ve vergi defterlerini tetkik eder, vergilerin hafifletilmesi ya da affi hakkındaki müracaatları incelerdi. Böylece gelir ve giderleri gösteren defterler tutulmaya başlandı. Şemseddîn Cüveynî, bu gelir gider defterlerini yani bütçeyi İlhan'a sunduğunda memnuniyetle karşılandı. İlk sene bütçesinde elli tümen¹⁹⁴ gelir hükümdar ile hükümdar kadınları, şehzade, ümera ve askerlerin masraflarına tahsis kılındı; beşinci sene de gelirler çoğaldığında elli tümenlik maaş yüz tümene çıkarıldı, masraflardan artan para da gelirlere kaydolunarak hazinede

¹⁹¹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.122-123

¹⁹² Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.123

¹⁹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 214

¹⁹⁴ Moğol devrinde gümüş ve altın para hesaplarında dirhem, miskal, tenke, dinar, bâliş, tümen ıstılahları kullanılıyordu. Moğolların “Dinar-ı Tebrizi” ya da “Dinar-ı rabih” adını alan gümüş dinarı altı gümüş dirhemden ibarettir. 1 tümen 0,1 dinara eşittir, 1 dinar da 6 dirheme tekamül eder. Hamdullah Müstevfi Kazvini Moğol ve Selçuklu parasını kıyaslarken, Selçukluların bir altın dinarının Moğol parası ile iki dinar olduğunu belirtmektedir. Bknz: Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti” , s.5-6

saklandı.¹⁹⁵ *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî sayesinde daha önce İlhanlı Devleti'nde mevcut olmayan sistemli bir hazine ve bütçe meydana getirildi.

III. A.4) Uluğ Bitikçi-yi Memalîk

Uluğ Bitikçi, Divan-ı Kebir İlhanî'nin baş katibidir. Bu divandan sadır olan emirleri, kararları yazdırır ve divana ait malî işleri takip ve tahsil ederdi.¹⁹⁶ Aynı zamanda devletin malî işlerini de denetimden geçiren bir kurum niteliği taşımaktaydı. Uluğ Bitikçi, diğer eyaletlerdeki bitikçileri de kontrol etme yetkisine sahip idi. Gazan Han sâhib-i dîvânlığa Sadreddîn Zencânî'yi getirirken, uluğ bitikçi görevini de Şerefeddin Simnanî'ye verdi.¹⁹⁷

III. A.5) Nâzır-ı Memalîk

Nâzır-ı Memalîk, Büyük Divan'ın işlerini ve mâli konularda hazine işlerini düzenlerdi. Emîrlerin, tümen beylerinin, inakların ve divana bağlı katiplerin maaşlarını verir, onların terfi ve memuriyetleri hakkına nâzırı memalîk'e danışılırdı. Misaller, hükümler, beratlar, muhtelif divan defterleri, yargunameler bu makamın buyruldu ve imzasıyla yazılırdı.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz siyasî, malî, hukukî ve askerî divanların oluşumu İlhanlı bürokrasisinde iş bölümü sağlayarak düzenli ve güvenilir bir yapının ortaya çıkmasını sağladı. Moğol müesseselerine bağlı kalınarak Müslüman-Türk unsurların etkisiyle düzenlenen İlhanlı Devleti idarî yapısı yaklaşık seksen yıl bu İran coğrafyasına hizmet verdi.

¹⁹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.215

¹⁹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 219

¹⁹⁷ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.166

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NDE İRANLI YERLİ ARİSTOKRATLARIN VEZİRLİK MAKAMINA ERİŞMEK İÇİN MÜCADELELERİ

I) İLHAN HÜLEGÜ DÖNEMİ (1256-1265)

Cengiz Han, batı seferleri ile Ortadoğu coğrafyasına gelmeden önce burada hüküm süren aristokrat aile grupları bulunmaktaydı. Bu dönemde Ortadoğu coğrafyasına baktığımızda Nişabur ve diğer ortaçağ şehirleri çeşitli imparatorlukların ve valiliklerin konuşlanması açısından ilk sırada yer almaktadır. “Aristokrat” (*patrician*) kelimesi ortaçağ Nîşâbûr’unda baskın üst sınıf aile gruplarını ifade etmek için kullanılırdı.¹⁹⁸ Bu aile gruplarını ifade etmek için “*elit*”, “*dinî sınıf*” gibi birkaç terim bulunmaktadır; ancak “*aristokrat*” içlerinde en tatmin edici olanıdır.¹⁹⁹ Öte yandan “*elit*”(elite) kavramı da “*aristokrat*” kavramından önce onunla eşdeğer nitelikte kullanılırdı. “*Aristokrasi*” babadan oğula geçerek nesilden nesile aktarılan bir sistemdir. Fakat “*elit*”lik için kalıtım önemli bir faktör değildir. Bu ailelere güç ve prestij sağlayan kaynaklar; toprak sahibi olmak, ticaret ve dindir.

İlhan Hülegü tarafından kurulan İlhanlı Devleti, Ön Asya’da var olan *aristokrat* ailelerin ve valilerin ötesine geçerek bu bölgeye devlet anlayışını getirdi. İlhan Hülegü, 1255 yılında Horâsân, Anadolu Selçuklu Devleti, Azerbaycan, Gürcistan, Irak ve Şirvan bölgelerinin tâbiyetlerini bildirmeleriyle bu coğrafyanın hâkimi oldu. Ardından 1263 yılında Çin’den Kubilay Han’ın göndermiş olduğu yarılgda; İlhan Hülegü Ceyhun’dan Mısır’a kadar olan bölgenin hükümdarı ilan edildi. Ayrıca İlhan Hülegü, Mönge’nin hâkimiyeti altında iken sadece “*Han*” unvanını taşıyordu, bu yarılgda “*İlhan el-Muazzam*” unvanı da kendisine verilerek “*memleketin hükümdarı*” ya da “*sulh*

¹⁹⁸ Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur (A Study in Medieval Islamic Social History)*, Harvard University Press Cambridge, 1972 Massachusetts, s. 20.

¹⁹⁹ Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, s.20.

hükümdarı”²⁰⁰ unvanlarını aldı. İlhan Hülegü’nün hükümdarlığı bu şekilde beyan edildikten sonra 1263 yılında devlet düzenini sağlamak amacıyla *kurultayı* topladı. *Kurultay*dan çıkan sonuçlara baktığımızda öncelikle idarî taksimat yapıldı; İlhan Hülegü Irak-ı Acem ve Mâzenderân’dan Ceyhun Sahil Yolu’na kadar olan coğrafyayı büyük oğlu Abaka’ya, Arran ve Azerbaycan’ı da diğer oğlu Yeşmut’a verdi.

İlhan Hülegü’nun İsmâîlîler, Bağdad Halifeliği ve Mısır Memlûkleri üzerine yaptığı seferleri daha önce anlattık. Bu dönemde önemli diğer bir olay ise Hülegü’nun Bağdad Halifeliği üzerine düzenlediği seferin, Altınorda hâkimi Berke Han’ı rahatsız etmesidir. İlhan Hülegü’nun Tebriz’i merkez yapmasıyla Altınorda Devleti, Hülegü’nun yerleştiği toprakların gelirlerinin bir kısmının kendilerine ait olduğunu ileri sürdü. İlhan Hülegü kendi ordusunda bulunan Altınorda askerlerinden yedi yüzünü Berke Han taraftarı olduğu iddiasıyla öldürttü ve mallarına el koydu. Bunun üzerine Berke Han da misilleme olarak kendi ülkesinde ticaretle meşgul olan İlhan Hülegü taraftarlarını öldürttü ve mallarına el koydu.²⁰¹ Bu durum gergin tarafların arasını daha da gerginleştirdi. 1261 senesinden itibaren Kafkasya’da Derbend civarında Kur ve Terek kıyılarında çoğu kara kışta geçen savaşlar yapıldıysa da bunların sonucu net galibiyetler değildi. Nihayetinde Berke Han ve İlhan Hülegü’nun orduları 1262 yılında Kür Irmağı’nın kuzeyinde karşı karşıya geldi. Berke Han’ın kuvvetleri Terek Irmağı’na kadar çekildi. İlhan Hülegü kuvvetleri ise Altınorda kuvvetlerini takiben Terek Irmağı’nı geçtiler ve Altınorda’nın yerleşim yerlerini yağmaladılar. Fakat Berke Han’ın başında bulunduğu Altınorda kuvvetlerinin beklenmedik dönüşü karşısında buz tutmuş Terek Irmağı üzerinde İlhanlı kuvvetleri perişan oldu ve ciddi bir mağlubiyete uğradı.²⁰²

İlhan Hülegü döneminde siyasî ve idarî faaliyetlerin dışında kültür, ilim ve imar faaliyetleri de dikkat çekicidir. Bu dönemde bilim ve imar faaliyetlerinin başınca

²⁰⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 295.

²⁰¹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 204.

²⁰² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 204. Genceli Kiragos, *History Of The Armenians*, s. 332.

Meraga Rasathanesi'nin kurulması gelir. Rasathanenin kurulması konusunda Nasıreddîn Tusî'nin Hülegü nezdinde ısrarlı olduğu söylenirse de Reşîdüddîn; Hülegü'nun bir rasathane kurması yönünde Nasıreddîn Tusî'ye 1259 yılı civarında emir verdiğini kaydeder.²⁰³ İlhan Hülegü'nun tahta oturmasından yedi yıl sonra İlhanlı Rasathanesi Şam'dan Müeyyideddin Arezi, Tiflis'ten Fahreddin Ahlâtî, Musul'dan Fahreddin Maragî ve Kazvin'den Necmeddin Debiran'ın katkılarıyla inşa edildi. Yedi yıllık süreçte astronomi uzmanları İlhanlı Devleti'nin himayesi altında Meraga'da toplandılar. Bahsi geçen dönemde uzay ve astronomi ile ilgili bir kuruluşun adımlarının atılması takdir edilesi bir öncülüktür. Bu konuyla ilgili olarak İlhan Hülegü'nun Ön Asya'da bilim-düşünce ve sanat alanında adından söz ettiren kişileri himaye etmek ve hizmetine almak suretiyle onların çalışmalarına yardımcı olduğu bilinmektedir.²⁰⁴

II. İLHAN ABAKA DÖNEMİ (1265-1282)

II. A. Mecdülmülk-i Yezdî, Şemseddîn Cüveynî ve Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî'yi Arasında Yaşanan Rekabetler

İlhan Hülegü'nün 1265²⁰⁵ yılında vefatı üzerine Mâzenderân'da bulunan oğlu Şehzade Abaka'ya haber verildi. Kurultayın almış olduğu karara göre Abaka, babasının yerine hükümdar olarak tahta geçti.²⁰⁶

İlhan Abaka döneminde Türkiye Selçuklu ve Memlûk Devleti ile yaşanan iktidar mücadeleleri dikkat çeker. İlhanlılara tâbi bulunan Türkiye Selçuklu Devleti veziri Pervâne Muîneddîn Süleyman'ın, İlhan Abaka ile Memlûk Sultanı Baybars el-

²⁰³ Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, s.52.

²⁰⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 182.

²⁰⁵ Bknz: Step'annos Orbelean's *History of the State Sisakan* adlı eserinde bu tarihi 1264 olarak vermektedir, s. 215.

²⁰⁶ Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, TTK, c: LIII, Sayı 206, 1989 Nisan, s. 177; Ebu'l Ferec, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 47; Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 108.

Bundukdârî'yi karşı karşıya getirmek için planladığı entrikalarla karşılaşmaktayız. İlhan Abaka Memlûklere ağır darbeler vurabilmek için Avrupa'da müttefikler aradı. Bununla ilgili olarak 1273'te Papa ve İngiltere Kralı'na mektuplar yazdı; gönderdiği iki elçi Papa X. Gregoire ile görüştü, ertesi yılda yine bu iki elçi İngiltere Kralı I. Edward'ı ziyaret etti.²⁰⁷ Dış ilişkilerde bunlar yaşanırken içerde de önemli devlet adamları arasında rekabetler baş göstermiştir.

İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olduğu coğrafyaya baktığımızda Abbasîler ve Sasanîler gibi önemli devletlerin hüküm sürdüğünü görüyoruz. İlhanlı Devleti de bu coğrafyaya hâkim kültürel değerlere kısa zamanda ilgi duyacak, devlet yönetiminde Fars zümrelerin etkileri görülecektir. Moğollar İran'a geldiklerinde karşılaştıkları bu idarî zümreyi dışlamadılar, aksine beraberlerinde getirdikleri diğer yönetici zümreye payanda yaparak, onları devletin asli unsurları yaptılar.²⁰⁸ Bu durum devletin düzeni için sakıncalıydı. Çünkü askerî sahada kurucu Moğollar hâkimken, idarî ve malî alanda Fars kökenli yöneticiler yer almaktaydı. Oluşan iki kanadın üzerinde denge unsuru olarak hükümdar bulunur.²⁰⁹ 1256 yılı sonrasında İlhan Hülegü ve halefleri döneminde Fars kültürü ve yazısı devlet eliyle yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Yerleşik kültüre, ticarete ve yüksek medenî yapıya sahip İran coğrafyasında genel nüfusun ve yönetici kesimin taban tabana zıt olması Moğollar için zor bir durumdu. Bu nedenle Moğolların İran'a geldikten sonra yavaş yavaş yerleşik hayata ve halk arasında hâkim olan kültüre ayak uydurduklarını görüyoruz.²¹⁰ İlhanlı Devleti'nde vezir olarak görev alan Şemseddîn Cüveynî, İlhanlıların bu bölgeye uyum sağlamasında rol oynayan önemli bir faktördür.

²⁰⁷ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka...", s. 183.

²⁰⁸ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal- Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (1999-2000) s. 8.

²⁰⁹ Özkan Dayı, "İlhanlı Devleti'nde Mecdü'l Mülk Yezdî Hadisesi", *Curr Res Soc Sci* (2016),2(3), s. 108.

²¹⁰ Dayı, "İlhanlı Devleti'nde Mecdü'l Mülk ...", s. 108.

Şemseddîn Cüveynî ve Atâ Melik Cüveynî'nin soyu Abbasî halifelerinin tanınmış mabeyncisi Fazl b.er-Rebi'ye dayanır.²¹¹ Şemseddîn Cüveynî ve Atâ Melik Cüveynî'nin mensubu olduğu *Sâhib-i dîvânlar* ailesi, İran'ın en soylu ve en tanınmış ailelerinden biri olarak bilinir. Bunlar Selçuklu, Hârezmşâhlar ve Moğol Devleti'nde önemli görevlerde bulundular. Çoğu zaman onları "*sâhib-i dîvân*"lık görevi ile devlet kadrolarında görmekteyiz. Cüveynî kardeşlerin devlet kadrolarında görev alması bir tesadüf değildi. Babaları Bahaeddîn Cüveynî'de güvenilirliği ve başarısıyla adından söz ettirirdi. 1245 yılında İran'ın batı bölgelerinin yöneticiliğine atanan Emîr Argun, Güyük Han'ın karargâhına giderken Bahaeddîn Cüveynî'yi Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil olarak bıraktı. Emîr Argun başkente yaptığı dördüncü seferinden dönüp Horâsân'a gelince Bahaeddîn Cüveynî'yi Naimtay adında bir Moğol ile birlikte Irak ve Yezd bölgelerinin valiliğine atadı.²¹²

Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî, 1226 yılında dünyaya geldi. Gençlik yıllarını çoğunlukla divanda geçirerek Emîr Argun'un dikkatini çekti. Emîr Argun 1243 yılından 1256 yılına kadar Moğol hükümdarlarına vekâlet ederek Horâsân, Mâzenderân, Hindistan'ın bir bölümünün, Irak, Fars, Kirman, Lur, Erran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul, Halep gibi bölgelerinde genel valiliğini yürüttü. İlhan Hülegü'nün İran'a girişinden sonra da onun emîrleri arasında yerini aldı. Emîr Argun, Karakurum'a yaptığı yolculukların çoğunda Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî'yi de yanında götürdü. (1246-1247)

1253 yılında Atâ Melik Cüveynî, Karakurum'a yaptığı son yolculuktan döndükten sonra Emîr Argun'un yanında yerini aldı. 1256 yılında Emîr Argun yolculuğa çıkacağı esnada oğlu Giray Melik, Emîr Ahmed Bitikçi ve müellifimiz Atâ Melik Cüveynî'ye İlhan Hülegü'nün hizmetinde Irak, Horâsân ve Mâzenderân

²¹¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 7.

²¹² Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 14.

bölgelerinin yönetimini bıraktı. Böylece Atâ Melik Cüveynî, kısa zamanda İlhan Hülegü'nün güvendiği kâtiplerden biri haline geldi.²¹³

Şemseddîn Cüveynî ise ilk olarak 1232 yılında Horâsân bölgesinin *sâhib-i dîvânı* oldu. Devletin kuruluş aşamasında yani İlhan Hülegü döneminde devletin gelir ve giderleri baş vezirin kontrolü altındaydı. Ayrıca İlhan Hülegü 1254 yılında İsfahan'ın yönetimini de Şemseddîn Cüveynî'ye bıraktı.²¹⁴ 1263 yılında baş vezir Seyfeddin Bitikçi'nin idam edilmesinden sonra yerine Şemseddîn Cüveynî getirildi. İlhan Hülegü Atâ Melik Cüveynî'ye de Bağdad yönetimini verdi.²¹⁵ Cüveynî ailesinin devlet kademelerinde aldığı bu görevler, İlhanlı Devleti bürokrasisinde yeni ve başarılı bir dönemin başlangıcı oldu.

İlhan Hülegü'nün ölümüyle yerine geçen oğlu Abaka döneminde de Şemseddîn Cüveynî makamını koruyacak, böylece Cüveynîler yaklaşık otuz yıl vezârette etkin rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra Cüveynîlerin idarî iktidarları döneminde sahip oldukları mal varlıkları dikkati çekmektedir. *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî'nin İran genelinde birçok emlaka sahip olması ve buralardan gelen yüklü gelirler kendisine muhalif grupların elinde koz olarak bulunmaktaydı. İlerleyen dönemde bu durum Cüveynî ailesi için sonucu iyi olmayan durumlar doğuracaktır.

Bu sırada İlhanlı Devleti'nin Anadolu temsilcisi Pervâne Muîneddin Süleyman'ın Memlûk Sultanı el-Melik el-Zahir Baybars'ı Anadolu'ya gelmesi için ikna etmesiyle İlhanlı Devleti için tehlikeli bir durum oluştu. Nitekim Elbistan Ovası'nda Moğol ordusunun Memlûk ordusu karşısında hezimete uğraması İlhan Abaka'yı çok öfkelenirdi. 1277 tarihinde Tebriz'den Anadolu'ya harekete geçen İlhan Abaka katliam ve yağma yapılmasını emretti. Şemseddîn Cüveynî, Anadolu'nun bazı şehirlerini satın

²¹³ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 17.

²¹⁴ Dayı, “İlhanlı Devleti'nde Mecdü'l Mülk...”, s. 109.

²¹⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 71-72.

olarak Abaka'dan korumak istedi. Şemseddîn Cüveynî “*Adil padişah, bazı insanların cezası için herkesi cezalandırmasın.*”²¹⁶ diyerek Anadolu’da yapılacak katliamı engellemeye çalıştı. Müellif İbn Bîbî, Sivas gibi büyük şehirlerin Şemseddîn Cüveynî’nin şahsi gayretleriyle kurtulabildiği bilgisini verir.²¹⁷ Anadolu’da yaşanan katliamdan ve yağmalardan ötürü kentler boşaldı, Suriye ve Mısır’a yoğun göçler başladı. Yaşanan olayların ciddiyetini anlayan İlhanlı hükümdarı Abaka ülkede düzenin yeniden tesisi ve ekonomik durumun düzeltilmesi amacıyla ünlü vezir Şemseddîn Cüveynî’yi 1277 yılında Anadolu’ya gönderme kararı aldı.²¹⁸

Sâhib-i dîvân Şemseddîn Cüveynî Anadolu’da asayişî sağlamak için Karamanoğulları ile mücadele etti. Asayişî sağladıktan sonra Simre, Sinop gibi uç bölgelere mektuplar göndererek onları kendilerine çekmeye çalıştı ve başarılı oldu. Ardından halkı rahatlatacak birtakım düzenlemeler yaparak uygunsuz kanun ve yükümlülükleri ortadan kaldırdı. Şemseddîn Cüveynî’nin gerçekleştirdiği bu başarılı girişimler sayesinde Anadolu’da yeni bir düzen kuruldu. Şemseddîn Cüveynî’nin izlediği başarılı devlet politikaları ve edindiği mal varlığı bürokrasi cephesinde birtakım sivil memurların dikkatini çekmekteydi. Bu sivil memurlardan biri de Mecdülmülk-i Yezdî idi.

Mecdülmülk-i Yezdî, Yezd Atabeklerine hizmet eden Safiü’l- Mülk’ün oğlu idi.²¹⁹ Mecdülmülk-i Yezdî, bir süre İsfahan’da Şemseddîn Cüveynî’nin oğlu Hâce Bahaeddîn’in hizmetinde bulundu sonrasında Şemseddîn Cüveynî’nin hizmetine girdi. Şemseddîn Cüveynî onu eğiterek bazı görevler verdi. Bu görevlerden biri Gürcistan taraflarında nüfus sayımı idi. Ancak Şemseddîn Cüveynî ona güvenemediği için

²¹⁶ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 113; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’inü’d- Din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s. 177.

²¹⁷ İbn Bîbî, *El Evamirü’l Alaiye*, s. 681-682; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, çev: Şerefeddin Yaltkaya, Ankara 2002, s. 91.

²¹⁸ İlhan Erdem, “Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Berikan Yayınları, Ankara 2003, s. 334.

²¹⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t- Tevârih*, s.120; Handmîr, *Habîbü’s-Siyer*, s. 111.

desteklemeyi de bıraktı. Mecdülmülk'ün de Cüveynî ailesi gibi bürokratik sistemle yakından ilgili bir aileden gelmesi onu Moğol bürokrasisinde etkin kılacaktır.

Mecdülmülk-i Yezdî ile Şemseddîn-Atâ Melik Cüveynî kardeşler arasında yaşanan siyasî rekabet Moğol hanedan üyelerinin de dahil olduğu bir girişim olması nedeniyle önem taşımaktadır. Handmîr'in bize aktardığı bilgiye göre Mecdülmülk'ün Cüveynî kardeşlere duyduğu öfkenin sebebi de devlet işlerinde mükemmel bir yönetici olan Hâce Bahaeddîn Muhammed ile yaşamış oldukları sıkıntılardır.²²⁰ O günlerde Atâ Melik Cüveynî'nin yardımcısı Meceddin b. el-Esir ile yol arkadaşlığı yapan Mecdülmülk için bir fırsat doğdu. Meceddin, Memlûk Sultanı'nın büyüklüğünden ve güçlü oluşundan ayrıca Mısır ordusunun da kalabalık ve hırslı oluşundan bahsetti. Mecdülmülk bunu hemen Yesu Buka Gürgan'a Atâ Melik ve kardeşi Şemseddîn'in Memlûklarla anlaşmalarını, onlara haber göndererek şehri teslim etmek için Bağdad'a çağırdıklarını söyledi. Yesu Buka Gürgan da vakit kaybetmeden İlhan Abaka'nın huzuruna çıkarak durumu izah etti. İlhan Abaka bu haberi alınca hemen emir vererek Meceddin'i işkenceye çekti; ancak istediği cevabı alamayınca Mecdülmülk-i Yezdî'nin iftira attığını anladı.²²¹ İlhan Abaka, Mecdülmülk'ü Şemseddîn Cüveynî'ye teslim etti. Cüveynî onun daha tehlikeli bir hale gelmesini önlemek için, Sivas valiliğine tayin ettirdi.²²² Fakat Mecdülmülk, Şemseddîn Cüveynî'ye güvenmeyerek Yesu Buka Gürgan'ın hizmetine girmeyi tercih etti.

Nisan 1279 yılında İlhan Abaka Tebriz'den Horâsân'a hareket etti. Bu sırada Mecdülmülk-i Yezdî yeni planlar peşindedir. O, Şehzade Argun'un yakınlarından Abacı adındaki birinin aracılığı ile Argun'un huzuruna çıkmayı başardı. Şehzade Argun'a; *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî'nin mülk gelirinin, hükümdarın bütün ülkeden topladığı vergilerin geliri kadar olduğunu, ayrıca Mısır sultanları ile işbirliği yapacak

²²⁰ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 111.

²²¹ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s.111-112.

²²² Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 25.

kadar hainliği arttırdığını, Moğol askerlerinin Anadolu'da Şemseddin Cüveyni yüzünden hezimete uğradığını, kardeşi Atâ Melik'in Bağdad'ı istediği gibi yönetmekte olduğunu ve kendisini padişah yerine koyarak değerli taşlardan taç giydiđini²²³ söyleyerek Şehzade Argun'u, Cüveyni kardeşlere karşı muhalif hale getirmeye çalıştı. Yine *sâhib-i dîvân*'ın kendisine sus payı olarak Sivas valiliğiyle birlikte bir kese altın ve 10 bin dinarlık bir senet verdiğini Argun'a gösterdi.²²⁴ Argun, acele etmeme ve durumu iyice araştırma taraftarı olduğunu belirterek görüşmeyi sonlandırdı.

Mecdülmülk, Emîr Tagaçar ve yardımcısı Sadreddin Zencânî'den izin alarak Şehzade Argun'a anlattıklarını İlhan Abaka'ya da anlattı. İlhan Abaka duydukları neticesinde Şemseddin Cüveyni'ye öfkelenerek, onun *nâib*lerini yakalayıp, defterler ile getirmeleri için bütün memleketlere elçiler gönderdi.

Sâhib-i dîvân, Olcay Hatun'dan yardım isteyerek kendi zamanında satın aldığı bütün mülkleri padişahın hakkı ve mülküdür²²⁵ diye bir belge yazdı, Olcay Hatun da bu belgeyi İlhan Abaka huzurunda arz etti. Böylece *sâhib-i dîvân* bulunmuş olduğu zor durumdan kurtulmuş oldu. İlhan Abaka elçilerin geri dönmesini ve *sâhib-i dîvân*'ın *nâib*lerine dokunulmamasını emreden *yarlığlar* gönderdi. Mezdülmük de bu durum karşısında ümitsizliğe kapıldı. O, "*Hükümdar Sâhib-i dîvân hakkında yarlığı verdiği için, o bu köleye bundan böyle bir an bile aman vermez. Bu köle onun şerrini benden uzak tutması için kendisinin bir emîre teslim edilmesini veya kölenin bu diyardan gitmesini umuyor.*"²²⁶ diye bir ricada bulundu. Buna karşılık İlhan Abaka, "*Her ne kadar sâhib-i dîvân'a yarlığı verdim ise de Mezdülmülk'ü de suçlamadım. Otağda hizmet edip Tagaçar ve Ordu Kiya ile birlikte olsun.*"²²⁷ diye cevap verdi. Bu cevap Mezdülmülk'ü memnun etmedi bir fırsatını bulup Sadreddin Zencânî ile hareket etmeyi

²²³ Cüveyni, *Târih-i Cihân-güşâ*, s. 25-26.

²²⁴ Cüveyni, *Târih-i Cihân-güşâ*, s. 26.

²²⁵ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih* s. 122; Cüveyni, *Târih-i Cihân-güşâ*, s. 27-28.

²²⁶ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 122.

²²⁷ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 122.

planlıyordu. Nihayet 1280-81 baharında İlhan Abaka “*Mecdülmülk-i Yezdî, Amuderya suyundan ta Mısır kapısına kadar bütün memleketlerde şereflendirilsin ve çıkacak olan hükümlerde Sâhib-i dîvân ile ortak şeklinde olsun.*”²²⁸ diye yarlğ hükmü çıkardı.

İlhan Abaka tarafından verilen bu hüküm herkesi çok şaşırttı. Çünkü hiçbir zaman Moğol hükümdarlarının bir Acem’e böyle bir yarlğ vermediğini bu durumun ilk olduğu bilgisini elde etmekteyiz. İlhan Abaka, Mecdülmülk’e “*mal,mülk, hazine ve erahta işlerinde uyanık olmasını, hepsinden haberdar ve vakıf olması gerektiğini, bütün işlere onun nâiblerinin hâkim olmasını, kendisini iyi korumasını ve orduya karşı hiçbir zaman yanlısta bulunmamasını*”²²⁹ tembihledi. Ayrıca birisinden saldırı aldığı zaman onun cevabını kendisinin vereceğini bildiren İlhan Abaka’nın bu tutumu dikkatlerin Mecdülmülk üzerinde yoğunlaşmasına neden oldu. Artık herkes Mecdülmülk’e itibar etmeye başladı, bu nedenle *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî için zor günler başladı. Bu dönemde İlhanlı makamlarından sadrolunan bütün fermanlarda Mecdülmülk’ün ve Şemseddîn Cüveynî’nin imzası bulunmaktaydı. *Sâhib-i dîvân* belgenin sağına, Mecdülmülk ise belgenin soluna “*Müşrif-i Memalîk Bilgası*” unvanı ile imza atmaktaydı.²³⁰

Mecdülmülk-i Yezdî, *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî nezdinde etkili olamayacağını anlayınca kardeşi Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî’yi bertaraf edecek planlar düşünmeye başladı. Öncelikle onu yakalama emri çıkarttı. Bu sırada Mayıs 1281 yılında Alaaddîn, Bağdad’tan kalkıp Abaka’nın sarayının bulunduğu Tebriz’e iki hazine altınla gitti. Tebriz’e geldiğinde herkesin birbirinin canına, malına göz diktiğini, çeşitli iftiraların döndüğünü gördü. Kendi görevlendirdiği kimselerin Mecdülmülk yanında yer almaları, yardımcısı Meceddin b. el-Esir’in bile ona haksız kazançlar elde ettiğini söylemiş olması onu oldukça üzdü. Durumun giderek tehlikeli bir hal aldığıı gören

²²⁸ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 122; Cüveynî, *Târih-i Cihân- güşâ*, s. 28-29.

²²⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 123.

²³⁰ Dayı, “İlhanlı Tarihinde Mecdü’l Mülk...” , s. 113.

Sâhib-i dîvân Şemseddîn kardeşine haber gönderdi: “ *Başının derde girmemesi için hiçbir şekilde inkar etme. Çünkü onur gittikten sonra Allah’ın bereketi mala hayır getirmez.*”²³¹ diyerek onu uyardı. Böylece Alaaddîn yüz tümen altın vermeyi kabul etti; ancak istenilenler bununla sınırlı kalmadı. Müellifimiz Reşîdüddîn’in aktardığına göre onu zincirle Bağdad Köprüsü’ne bağladılar neyi varsa hepsini verene kadar ona çeşitli işkenceler uyguladılar.

İlhan Abaka 1 Kasım 1281 günü Bağdad’a yöneldi. Bu sırada yine planlar peşinde olan Mecdülmülk-i Yezdî, Alaaddîn Atâ Melik’in kabul ettiği 300 tümeni almak için Bağdad’a gitti. Atâ Melik Cüveynî, çocuklarının da mal varlığı dahil olmak üzere neyi varsa hepsini verdi. Bu durumda ona acıyan İlhan Abaka 17 Aralık 1281’de onun hapisten çıkmasına müsaade etti. Mecdülmülk vakit kaybetmeden yine ona karşı muhalif hareketlere başladı. O, Alaaddîn Atâ Melik’in hesaplarının yeniden kontrol edilmesini, yapılan hesap sonunda onda kalmış olan 130 tümen altını almalarını, eğer iyilikle vermezse zor kullanarak alınmasını emretti. Bir şey alamayınca da işkence ile Alaaddîn Atâ Melik’i şehrin sokaklarında gezdirdiler.²³²

Neticede İlhan Hülegü döneminde olduğu gibi İlhan Abaka döneminde de İlhanlı Devleti’nin Hristiyan dünyası, Papalık ve Bizans arasında ortak düşman gördükleri Memlûk ve Altınorda Devleti’ne karşı ittifak teşebbüsleri sözde varolsa da fiili olarak harekete geçilmemiş görünüyor.

²³¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 123-124.

²³² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 125

III. İLHAN AHMED TEGÜDER DÖNEMİ (1282-1284)

III. A. Hâce Alaaddîn Atâ Melik'in Devlet Kademesinde Yükselmesi ve Mecdülmülk-i Yezdî'nin Cezalandırılması

İlhan Abaka 1 Nisan 1282²³³ gecesinde aniden öldüğü için veliaht tayin edemedi. O, öldükten sonra İlhan Hülegü'nün yedinci oğlu Tegüder'in tahta çıkması uygun bulundu. 21 Haziran 1282²³⁴ günü başlayan hükümdarlık görevi iki sene gibi kısa bir zaman sürdü. İlhan Tegüder'in tahta çıkma tarihini 13. yüzyıl Ermeni Kroniği yazarı Haython Hetoum, 1283 olarak vermektedir.²³⁵ Ayrıca İlhan Tegüder, İslâmiyet'i kabul ettiği için Ahmed adını daha sonra alacaktır. Tegüder'in dinî tercihi Müslümanlar ve İslâm dünyası için bir zafer sayılabilirdi.²³⁶ Tegüder'in İslâm ile ilk tanışmasının popüler sûfi bir çevrede cereyan ettiği ve bunun tahta çıkmadan bir süre önce gerçekleştiğini²³⁷ belirtmekte fayda vardır. İlhan Tegüder hükümdar olduktan sonra da sûfilerle ilişkisini devam ettirdi. Özellikle Şeyh Kemâleddîn Abdü'l- Rahmân el Kevâşi'nin, Tegüder üzerinde sadece dinî değil aynı zamanda siyasî etkileri de mevcuttu.²³⁸ Bu siyasî etkilerine örnek vermek gerekirse; Şeyh Kemâleddîn Abdü'l- Rahmân, Memlûk Sultanı Kalavun'a elçi olarak gönderildi. Haziran 1283 tarihinde Tebriz'den yola çıkan elçi ve grubu Mart 1284'te Dimaşk'a vardı. Ancak Kalavun'un kendileri ile görüşmeyi ertelemesi üzerine heyet 26 Ağustos 1284 tarihine kadar Dimaşk'ta bekletildi.²³⁹

²³³ Handmîr, *Habîbü's Siyer*, s. 115; Orbelean's, *History of the State Sisakan*, s. 217

²³⁴ İlhan Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Tegüder Dönemi ve Selçuklular" , *TAD*, S.35, Ankara, 2004, s. 103-111. , s. 104.

²³⁵ Haython Hetoum, *Gorigos Senyoru Hetum Vakainamesi (1076-1307)*, çev: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005, s. 12.

²³⁶ Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular" , s. 111.

²³⁷ Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri" , *Bellekten*, c: LXXVI, Sayı:275, Nisan 2012, s. 15.

²³⁸ Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan..." , s. 16.

²³⁹ Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan..." , s. 16.

İlhan Tegüder'e Müslüman olma fikrini veren Şeyh Abdü'l-Rahmân yine Memlûklerin, Müslüman olan Moğollar'a itaat etme yönünde bir engel kalmadığını da mektupta bildirdi. Adel Allouche, İlhan Tegüder'in Memlûklere gönderdiği bu mektubu bir ultiatom olarak değerlendirmektedir.²⁴⁰

İlhan Tegüder, Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî'nin başına gelenleri biliyor ve ona yapılanlara karşı çıkıyordu. Atâ Melik Cüveynî bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Elçiler son sürat Hemedan'a gelerek beni ruhî ve cismanî bağlardan kurtardılar. 15 Mayıs 1282 Perşembe günü gelen elçilerle birlikte padişahın huzuruna varmak için yola çıktık. Beşinci gün Ermeniyye'de padişahın kafilesine katıldım... Törenler bittikten sonra padişah ülkenin önemli işlerine el attı. Her yere valiler ve memurlar tayin etti. Allah ömrünü uzun etsin, padişahın herkesten ilgisini kazanmış olan kardeşime daha önce de idaresinde bulunan Horâsân, Mâzenderân, Erran, Irak, Azerbaycan'dan başka Selçuklu sultanlarıyla ortak olarak Anadolu'yu yönetme görevini verdi. Kardeşimin oğlu Harun'u Diyarbekir, Musul ve Erbil bölgelerinin yöneticiliğine tayin etti. Daha önce işlerini düzene soktuğum Bağdad'ın durumu bana edilen iftiralar ve başıma gelenler yüzünden bozulmuş, hizmetler aksar olmuştu. İlhan Tegüder, ben de dahil hiç kimsenin telkini olmadan yanına vardığım günden başlayarak tahta geçtiği güne kadar Bağdad tarafının idaresinin ihmal edildiğini, benim oranın işlerini yoluna koymam için oraya dönmemi söyleyerek büyük iltifatlarda bulundu. Gidiş hazırlıklarımı hızlandırmamı söyleyip hil'at, çadır, özel silah ve daha başka şeyler vererek beni şerefliendirdi.*”²⁴¹ Cüveynî'nin verdiği bu bilgiden anlaşılacağı gibi Şemseddîn- Atâ Melik Cüveynî kardeşler, İlhan Tegüder döneminde eski parlak zamanlarına kavuşmaya başladı. Mecdülmülk ve yakınındakilerin Şemseddîn Cüveynî'ye olan eski korkuları yeniden doğdu. Memleketin işraf işleri bir kez daha Şemseddîn Cüveynî'ye verilmek

²⁴⁰ Bkz; Adel Allouche, “Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu” , *AÜDTCFD*, c. 46, S. 1, Ankara 2006

²⁴¹ Cüveynî, *Târih-i Cihân- güşâ*, s. 37.

üzereydi. Şemseddîn Cüveynî, bu sırada Ermeni Hatun'a sığınarak onun desteğini aldı ve eski itibarını yeniden arttırmaya başladı. Şemseddîn Cüveynî kendisine yapılan kötülöklere karşılık Mecdülmülk'ü kötölemeleri, onun ağzından doğru ya da yalan sözler nakletmeleri için bir kısım adamı kullandı.²⁴²

Gelişmelerden rahatsız olan Mecdülmülk hemen Şehzade Argun'un huzuruna haber göndererek yeni fesatlar ortaya attı. *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî'nin üzerinde bulunan kurum ve arsalar yani *sâhib-i dîvân*ın zenginliğı Mecdülmülk'ün kininin ateşlenmesine neden oldu, Şehzade Argun'un babasını (Abaka Han) *sâhib-i dîvân*'ın zehirlediğini söyledi.²⁴³ Kendisini haklı göstermek isteyen Mecdülmülk-i Yezdî *sâhib-i dîvân*'ın canına kast etmek istediğini, bir olay olursa da bu nedenle olacağını Şehzade Argun'a bildirmektedir. Bu sırada Mecdülmülk'ün Sadüddîn lakablı kardeşinin oğlu durumlardan haberdardı. *Sâhib-i dîvân*'ın bazı arkadaşları Sadüddîn'in işlerine yarayacağını planlayarak onu, Şemseddîn Cüveynî'nin huzuruna götürdüler. Ona Irak-ı Acem'in *istîfâ*²⁴⁴ görevini vaad ederek kendi yanlarına çekmeye çalıştılar. Nitekim başarılı da oldular Sadüddîn, Mecdülmülk'ün Şehzade Argun ile haberleştiğı bilgisini açık etti.²⁴⁵

Şemseddîn ve Atâ Melik Cüveynî kardeşleri haksız kazançla suçlayan Mecdülmülk ve arkadaşları Atâ Melik Cüveynî'nin mallarını kendi üzerlerine yapmışlardı. Bu durum İlhan Tegüder'e bildirilince malların tekrar Alaaddîn'e iade edilmesi için ferman yazılmasını ve bu durumla Suncak Aka ve Aruk'un ilgilenmesini emretti. Mecdülmülk'ün evinde ne varsa toplanıp, bir çadıra yığıldı. İlhan Tegüder bu kadar malı nereden aldığı sorunca Mecdülmülk cevap veremedi, Alaaddîn'den

²⁴² Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 131.

²⁴³ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s.119.

²⁴⁴ Devletin bütün malî işlerinden mes'ul olan divana Mansıb-ı İstîfâ ya da İstîfâ denilirdi. Maliye vekiline de müstevfî ya da sâhib-i dîvânı istîfâ denirdi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 42.

²⁴⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.132.

aldığını da inkâr edemedi. Emîrlerden Suncak Aka ile Aruk'un Mecdülmülk'ü yargılaması üzere ferman çıktı. Mecdülmülk'ün evinde yapılan aramalar sonucunda bir parça aslan derisi bulundu, derinin üzerinde sarı ve kırmızı renkte hatla yazılmış belirsiz yazılar mevcuttu.²⁴⁶ Kumaşların arasından çıkan bu muska Mecdülmülk'ün sonunu hazırlayan etkenler arasındadır. Bunun üzerine bahşiler ve kamlar toplanarak bu büyüün kötülüğü, kişinin kendisine dönsün diye suda karıştırıp şirasını Mecdülmülk'ün içmesini söylediler; ancak Mecdülmülk bunu kabul etmeyince muskaların kötülük taşıdığı bir kez daha anlaşıldı. Suncak Aka Mecdülmülk'ün suçunun sabit olmasının kesinleşmesinden sonra onun kanının dökülmesine razı olmadı. İlhan Tegüder bir *yarlıg* hazırlayarak Mecdülmülk'ün, düşmanlarının eline bırakılmasını emretti.²⁴⁷

Böylece Mecdülmülk-i Yezdî bir gece halkın eline teslim edildi. Uzuvarı parça parça ayrılarak 14 Ağustos 1282 Çarşamba gecesi Aladağ mevkiinde öldürüldü.²⁴⁸ Başlı Bağdad'a, ayağı Şîrâz'a ve eli de Irak'a götürüldü. Ayrıca onun dilini, yüz bine satın alan biri Tebriz'e götürdü.²⁴⁹

Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî, İlhan Tegüder tarafından verilen bir suyurgamişi ile Bağdad hâkimi oldu. Ancak uzun süredir işlerle ilgilenemediği için oraya gitmeyip *nâib*lerini görevlendirdi.²⁵⁰ Bu sırada Şehzade Argun, İlhan Tegüder'in en yakınları ve devletin ileri gelenleri Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Alaeddîn 'e karşı hoş duygular beslememekteydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Mecdülmülk'ün ortaya attığı bir durum vardı; Şemseddîn Cüveynî'nin, Şehzade Argun'un babası İlhan Abaka'yı zehirlediğini iddia ediyordu. Bu söylemler Argun'un düşmanlığını daha da artırdı. 1282 yılında Argun, Horâsân'dan kalkıp Bağdad'a gitti. Babasının, Alaeddîn'den alacaklarını

²⁴⁶ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s.120.

²⁴⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 39.

²⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 132.

²⁴⁹ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s.120.

²⁵⁰ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 121.

almaya geldiğini bahane ederek, Alaaddîn'in yakınlarını toplayıp onlara türlü işkenceler yaptı. Alaaddîn'in en yakını ve yardımcısı kısa süre önce vefat eden Necmeddin Asfar'ı²⁵¹ mezarından çıkartıp yola attı. Bunu haber alan Alaaddîn 1283²⁵² yılında Mugan'da vefat etti. Naaşı Tebriz'e götürülerek Çerendab Mezarlığı'na defnedildi.

IV. İLHAN ARGUN DÖNEMİ (1284-1291)

IV. A. Şemseddîn Cüveynî'nin Vezâretinin Son Bulması ve Ölümü

İlhan Ahmed Tegüder ve Şehzade Argun arasındaki mücadele Cüveynî kardeşlerle başlamış gibi görünse de Argun'un yoğun bir şekilde tahta çıkma isteği esas nedendir. Şehzade Argun, Atâ Melik Cüveynî'nin ölümünden sonra (1283) Bağdat'tan Horâsân'a döndü. Argun Şemseddîn Cüveynî'nin, babasını (Abaka Han) öldürdüğü gerekçesiyle ısrarla onu huzuruna istedi. Ancak bu olaydaki asıl sebep Şemseddîn Cüveynî'nin yeniden *sâhib-i dîvân* olmasının Emîr Buka'yı endişelendirmesidir.²⁵³ Ayrıca Argun, İlhan Ahmed Tegüder'in yakaladığı kendine bağlı hassa adamlarının da iadesini istedi. Bu nedenle ikisi arasındaki gerginlik had safhaya ulaştı.

Argun Mâzenderân'a vardığında, Amuderya kıyısını koruyan Hindu Noyan'ı yanına istemiştir. *"Babam hayatta iken beni istedi. Askerlerim yanımda olmaksızın ferman üzere yola düştüm. Oraya vardığımda o ölmüştü ve işleri altüst etmişlerdi. Ordum olmadığından çaresiz rıza göstermek gerekti. Şimdi siz emîrler bana yardım ederseniz, kılıç darbesiyle babamın taç u tahtını galebe edenlerin elinden alırım. Sizin çabanıza minnettar olurum ve bizden de iyi bir ad kalacaktır."*²⁵⁴ diyerek niyetini belli etti. Ancak Hindu Noyan, Argun'un söylediklerine katılsa da İlhan Ahmed Tegüder'in

²⁵¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, s. 41.

²⁵² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 219

²⁵³ Faruk Sümer, "Argun Han", *TDVİA*, c. 3, 1991, s. 355

²⁵⁴ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 135.

büyükleri olduğunu, ayrıca kendisinin de (Argun) Horâsân ve civarının hükümdarı olduğunu belirtti. Ancak Şehzade Argun, onu dinlemeyerek yeni planlar hazırlamaya devam etti.

Argun kısa sürede Şehzade Kongurtay'ı ve Tudavun Noyan'ın oğlu Ak Buka'yı kendi yanına çekti. İlhan Tegüder, Kongurtay ile birlik olduğu düşüncesiyle Argun'a damadı Emîr Alınak'ı gönderdiyse de Alınak başarılı olamadı. Bunun üzerine İlhan Tegüder ordu birliklerini toplayarak Argun'un üzerine yürüme kararı aldı. İlhan Tegüder, Argun'un vali olarak görev yaptığı Horâsân'a gelerek Argun ile Rey şehri yakınlarındaki Habuşan'da karşılaştı. (5 Temmuz 1284) Yapılan savaşta Argun yenik düşerek kalenin hisarına hapsedildi ve hükümdarlık istemediğini, babasının ona bağışladığı Horâsân'a razı olduğunu söyledi. İlhan Abaka'nın nüfuzlu kumandanlarından Emîr Buka'nın İlhan Tegüder'i ziyaretinden sonra, Alınak'ın itirazlarına karşın İlhan Tegüder, Argun'un serbest bırakılmasını emretti. Bu sırada İlhan Tegüder'in komutanları arasında çıkan anlaşmazlık sonucu Alınak öldürüldü. Anlaşmazlık, İlhan Ahmed Tegüder'in sözde İslâmlaştırma politikasına karşı bir nevi askerî darbeye dönüştü ve bir anda emîrlere Argun'un safına geçti.²⁵⁵

İlhan Tegüder'e birisi, ona bağlı olan herkesin öldürüldüğünü ve hep birlikte ona saldırma niyetinde olduklarını söyleyerek kaçma fırsatı varsa hemen kaçmasını tembihledi. Bunun üzerine İlhan, Azerbaycan'a kaçmak istedi ancak yakalanarak Şehzade Kongurtay'ın katline kısas olarak Kongurtay'ın oğullarına teslim edildi. İlhan Ahmed Tegüder 10 Ağustos 1284 Perşembe günü idam edildi.²⁵⁶

11 Ağustos 1284²⁵⁷ yılında tahta oturan İlhan Argun, ülkedeki karışıklıkları yoluna koymak ve halka güven duygusu vermek için memleketin her tarafına yarlıklar

²⁵⁵ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 243.

²⁵⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 243.

²⁵⁷ Sümer, "Argun Han", s. 355.

gönderdi. Yarlıkların içeriğine baktığımızda; İlhan Ahmed Tegüder'in yakınlarına artık hiç kimse zarar vermeyecek, herkes kendi babalarının ve atalarının yolunu tutacaktı. Halk gönül rahatlığı ile imâr ve ziraat işleriyle meşgul olmalıydı. Ardından emîrlerin ve şehzadelerin tayinlerini gerçekleştirdi. Şehzadelerden Hülacü ve Geyhatu'yu Rum memleketlerine gönderirken, Gürcistan'ı kendi amcası Acay'a verdi. Horâsân, Mâzenderân, Kumis ve Rey şehirlerini de oğlu Gazan'ın yönetimine verdi.

Tüm bu olaylar gerçekleşirken Şemseddîn Cüveynî, birkaç nökeriyle birlikte İsfahan'a geldi. Ancak İsfahan halkı Argun'u desteklediği için ve hiçbir zaman İlhan Ahmed'in yanına gitmediğinden Şemseddîn Cüveynî'yi yakalamak istedi. Şemseddîn Cüveynî halkın bu niyetinden haberdar olunca şehirden çıkıp Kum'a sığındı.

İlhan Argun, Melik İmameddîn Kazvinî'yi Şemseddîn Cüveynî'nin yanına gönderdi. Babasının taht ve tacına sahip olduğu için bütün suçluların suçunu bağışladığını, eğer *sâhib-i dîvân*'da hizmete teşebbüs ederse ona ikramda bulunacağı²⁵⁸ haberini gönderdi. Şemseddîn Cüveynî, böylece 22 Eylül 1284 yılında yeniden eski dostu olan Emîr Buka ile buluştu. Ancak Şemseddîn Cüveynî'nin düşmanları onu rahat bırakmadılar. Nitekim Fahreddîn Müstevfi ve Hüsameddîn Hacib, makam kıskançlığından yeniden ona saldırılmayı planladılar. Bunun için Emîr Buka'yı sürekli tedirgin ediyorlardı. Şemseddîn Cüveynî olduğu sürece işlerinin yolunda gitmeyeceğini, Şemseddîn Cüveynî yerini sağlamlaştırınca Argun Aka'ya yapılanın aynısının ona da yapılacağını dile getirerek Emîr Buka'yı ona karşı hazırlıyorlardı.

Emîr Buka, Şemseddîn Cüveynî'den iki bin tümen altın istenmesi için ferman çıkarttırdı. O, elinde nakit hiçbir şeyinin bulunmadığını, eline geçen her şeyi emlaka yatırdığını söyledi ancak Emîr Buka ısrarcı oldu. Şemseddîn Cüveynî : *“ey Emîr Buka, etme! Çünkü yakinen bilmen gerekir ki, eğer bugün beni öldürürlerse, çok uzun sürmez*

²⁵⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 153.

seni de öldürürler”²⁵⁹ diye haber gönderdi. Bu da fayda etmeyince, onu yargılamaları için Doladay Yarguçi ve Kadan’ı gönderdi. Yargılama esnasında mal yazacağım diye kağıt ve mürekkep isteyip Şemseddîn Cüveynî, vasiyetnâmesini yazdı. O, 16 Ekim 1284 Pazartesi günü Ebher Şehri kapısında şehit edildi.²⁶⁰ Şemseddîn Cüveynî’den sonra Hâce Harun da şehit edildi. Böylece Cüveynî ailesi son bulmuş oluyordu.²⁶¹

Şemseddîn Cüveynî, Ebu’l Ferec’in deyimiyle devleti serçe parmağında çeviren, büyük ve filozof bir zat olmakla birlikte alçakgönüllü, iyi huylu, akıllı ve mâlûmâtli bir kişiliğe sahipti.²⁶²

IV. B. Sa’düddeve’nin Yükselmeye Başlaması ve Celâlüddîn Simnanî’nin Ölümü

Daha önce yukarıda belirtmiş olduğumuz, İlhan Devleti’nde askerî kadroları Moğolların, idarî ve malî kadroları ise İranlı unsurların oluşturması ile çift başlı bir yapı ortaya çıktı. İlhanlı hükümdarlarının bu zümreleri idare etmeye muktedir buldukları zamanlarda, sözünü ettiğimiz durum çok fazla sorun yaratmamaktaydı; vaziyet bu şekilde bir süre devam etti.²⁶³ Ancak sistemde meydana gelen karmaşanın zararlı etkileri nedeniyle zümrelerden birinin tasfiyesi yoluna gidildi. Bu öncelikle İlhan Ahmed Tegüder (1282-1284) zamanında İranlı unsurların devlet kadrolarından uzaklaştırılması girişimiyle başlatıldı. Bu hususta Mecdülmülk-i Yezdî ve Atâ Melik Cüveynî ilk tasfiye edilenler oldu. İlhan Ahmed Tegüder zamanında yarım kalan bu tasfiye işlemleri İlhan Argun döneminde devam etti. İlhan Argun, Şemseddîn Cüveynî’yi bir süre vezirlik makamında tuttu. Ancak 1285 yılında Şemseddîn Cüveynî’nin idam edilmesi emrini de

²⁵⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 154.

²⁶⁰ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 155-56; Handmîr, *Habîbü’s-Siyer*, s.127.

²⁶¹ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti’nde Argun Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, s. 47, Handmîr, *Habîbü’s-Siyer*, s. 127.

²⁶² İbnü’l İbrî, *Târîhu Muhtasari’d -Düvel*, s. 61.

²⁶³ Erdem, “Olçaytu Han’ın Ölümüne Kadar...” , s. 9.

verdi. Böylece boşalan vezâret makamını Moğol unsurlar doldurmaya başladı. Emîr Buka vezâret makamına getirildi. Bu durum onun, İlhan Argun'a karşı bir alternatif olarak doğmasına sebep oldu. Çünkü artık İranlı unsurun dengeleyici niteliği kalmamış, Moğol unsuru İlhanın iktidarı açısından tehlikeli derecede güçlenmişti.²⁶⁴ İlhan Argun bu sefer Farslıların yerine yine İran'da yaşayan Yahudi unsurları doldurmayı uygun buldu. İşte, Moğol aristokrasisi karşısında alternatif bir dengeleyici rol gören İran Yahudilerinin Orta ve Yakın-Doğu'da o güne kadar görülmemiş olan siyâsî alandaki yükselişleri bu vesileyle başlamış oluyordu.²⁶⁵

Sadüddeve, *Câmiu't-Tevârih*'te Sadüddeve b. Hibetullah b. Mühezzibüddeve Ebher²⁶⁶, *Abû'l-Farac Tarihi*'nde Yahudi Sa'düddeve²⁶⁷, *Tahrir-i Târih-i Vassâf* da Sa'düddeve b. es- Safiyü'd-dîn Ebherî²⁶⁸, *Târih-i Güzîde*'de Sa'düddeve²⁶⁹, *Düstûrû'l-vûzerâ*'da Sa'düddeve veled Safiyü'd-dîn Ebherî²⁷⁰, *Târih-i Benâketî*'de Sadüddeve²⁷¹ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Walter J. Fischel Sadüddeve ve babasının, büyük babasının isimlerinin sonunda “*ed-Devle*” unvanını kullanarak Büveyhi Hanedanlığı'nda sıkça görülen bu geleneğin sürdürüldüğünü işaret etmektedir.²⁷² Sadüddeve'nin doğum yeri olarak kaynaklar çoğunlukla Cibal Bölgesi'nde Kazvîn yolu üzerinde bulunan Ebher'i vermektedir. Onun hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat Reşîdüddîn Fazlullâh'ın

²⁶⁴ Mustafa Uyar, “İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir Sa 'duddeve” (Jewish Vizier in İl-Khanid State: Sa' duddawla) , *AÜDTCTAD*, s.129.

²⁶⁵ Erdem, “Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar...” , s. 19.

²⁶⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 159.

²⁶⁷ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) , *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950, s. 623.

²⁶⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, çev: Abdülmuhammed Ayetî, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, 1346, s. 141.

²⁶⁹ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Yay. Haz.: Abdülhüseyn Nevaî, İran 1339, s. 598.

²⁷⁰ Gîyâsüddîn b. Hümâmüddîn Handmîr, *Düzeltilme Seyîd Nefîsî*, İkbâl Matbaası, Tahran 1976, s. 296.

²⁷¹ Fahrüddîn Davud Benâketî, *Târih-i Benâketî*, Düzenleyen: Cafer Şear, 2.baskı, Encümen- i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1378, s. 444.

²⁷² Walter J. Fischel, *Jews In The Economic And Political Life of Mediaeval Islam*, London 1937, s. 94.

belirttiği gibi 1284 yılında Moğol şihnesi Tunskay'ın *nâibi* ve *hâcibi* olarak karşımıza Bağdad'ta çıkmaktadır.²⁷³

Sadüddeve'nin yükselişe geçmesi *sâhib-i divân* Alaaddîn Ata Melik Cüveynî'nin ekibini rahatsız etmeye başlamıştı. Bundan dolayı 1287 yılında İlhan Argun, Sugurluk Yaylağı'nda iken Sadüddeve hakkında şikâyetlerde bulundu. Şikâyetler üzerine Sadüddeve 1288 yılında Bağdad'dan Tebriz'e gönderildi.²⁷⁴ Bu sürgün onun hayatında yeni bir dönemin başlamasına ve gücünün artmasına vesile oldu.

Sadüddeve'nin Yahudi bir hekim olarak bilinmesinin yanı sıra, onun devlet işlerine hâkim ve sorunları çözmeye başarılı olması diğer kişilerin mevcudiyetini azalttı. Bu nedenle Cuşi, Koçan ve Şökürcüler topluluğu Sadüddeve'nin eşsiz bir tabip olduğunu ve kullukta bulunup hizmet etmesinin doğru olacağını söyleyerek onu merkezden uzaklaştırmak istediler. Bunun üzerine onun Bağdad'a gitmesine dair yarlıg hükmü çıktı. Sadüddeve Ordu Kiya'yı itibarlı görerek onunla dostluk temellerini attı.

Bu sırada devletin yönetim gücünü elinde tutan Emîr Buka ve Irak yönetimini elinde bulunduran Arık Buka başarısızlıklarıyla adlarından söz ettiriyorlardı. Ayrıca para tedavülünde bir sıkıntı ortaya çıktı bu nedenle dirhem in ayağı ile sık sık oynanıldı.²⁷⁵ Neticede geliri düşen devlet, tüccardan zorla ve büyük miktarlarda para topladı. Bu durum Sa'düddeve'nin kendini ispat etmesi için uygun ortamı hazırladı.

Sa'düddeve'nin İlhan Argun'un dikkatini çekmesi şöyle oldu: Sa'düddeve, Ordu Kiya'ya Bağdad mallarında büyük bir kazanç olduğunu söyledi. Bağdad hâkimliğini isterse elde edebileceklerini, kendisinin de Ordu Kiya'nın hizmetinde bulunacağını belirtti. Ayrıca hazine mallarını diğerlerinden daha iyi gönderebileceğini, Bağdad amillerine kalan sayısız malı da ele geçirebileceğini söyledi. Bunları Ordu Kiya,

²⁷³ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 159.

²⁷⁴ Fischel, *Jews In The Economic And Political Life Of Mediaeval Islam*, s. 95.

²⁷⁵ Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir Sa'düddeve", s. 133.

İlhan Argun huzurunda anlattı. Sa'düddeve'nin kabiliyeti ve anlatış şekli İlhan'ın hoşuna gitti.²⁷⁶ Bunun üzerine ikisini Bağdad'a malları tahsil etmek ve bakiyeleri almak için gönderdi. Görevde başarılı olunca 6 Haziran 1288 senesinde Ordu Kiya'yı Bağdad Emîrlğine, Baydu Şükürçi'yi şihneliğe, Şerefeddin Simnanî'yi melikliğe ve Sadüddeve'yi bunların başına *müşrif*²⁷⁷ olarak tayin etti. Böylece Irak'ın tüm gelir ve vergi denetimi Sadüddeve'ye geçti.

1289 yılının Haziran ayında İlhan Argun, Sadüddeve'yi vezir tayin etti.²⁷⁸ Kerimüddin Aksarayî ise onun vezir tayin edilme tarihini 1291 olarak vermektedir.²⁷⁹ Vezirlik ve emîrlik yarlığı mutlak olarak Sadüddeve'ye verildikten sonra İslâmlara karşı şiddet göstermeğe, zulüm yapmaya başladı. Ancak Handmîr bu zulüm iddialarının aksine Sadüddeve'nin memleketlerde huzur ve refahı sağladığını, ulemadan çiftçiye kadar hiç kimseye zulüm edilmediğini belirtmektedir.²⁸⁰ Ayrıca Sadüddeve vezirliğe layık olan emîrlerin kökünü kazımaya çalışıyordu.²⁸¹ 1289-1291 yıllarında Anadolu'da hüküm süren Kazvinli Fahrüddin ve Mücirüddin Emîrşah'ın görevleri bitince Sadüddeve onları rahat bırakmadı. Kılavuzoğulları, Kazvinli Fahrüddin'in Sadüddeve aleyhinde konuştuğu bilgisini ona iletince Sadüddeve hiddetlendi. Kazvinli'yi yakalatmak üzere göçebe elçi tayin edilmesini sağladı. Böylece Kazvinli'nin canına kast ederek onu tuzağa düşürmeye çalıştı.

Sadüddeve'nin devlet düzenini sağlaması, malî açıdan sorunları çözmesi ve vergi gelirlerini ikiye katlayıp, devlet hazinesini doldurması onu başarılı bir devlet adamı kimliğine bürüdü. Sadüddeve tarafında bu gelişmeler yaşanırken Melik Celâleddîn Simnanî'nin kardeşi Şerefeddin Simnanî, Bağdad'ın malî durumlarından

²⁷⁶ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 160.

²⁷⁷ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.444, Müşrif; Devletin malî ve idarî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş vazifesiyle mükellef olan görevliye denir. Bknz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 44.

²⁷⁸ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 166.

²⁷⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 232.

²⁸⁰ Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 299.

²⁸¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 232.

ötürü hapisteydi. Onu ziyarete giden Melik Celâleddîn Simnanî, yolda Emîr Bolat Aka ile karşılaştı. Emîr Bolat onun neden bir kenara çekildiğini sordu. Melik Celâleddîn, “*bendenin hiçbir günahı yoktur. Padişah, bir Yahudi’yi benim üzerime çıkarmış ve onu besliyor.*”²⁸² diye cevap verdi. Bu konuşma hemen İlhan Argun’un kulağına gitti. İlhan Argun, onu hayatta bırakmanın yanlış olduğunu düşünerek 7 Ağustos 1289 tarihinde öldürülmesini emretti. Melik Celâleddîn Simnanî’nin öldürülmesiyle, Sa’düddeve’nin yeri sağlamlaştı. Hâce Bahaeddîn Muhammed’in çocukları Mahmud ve Ali, bu sırada kendi işlerinin bozulduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Irak’ta *sâhib-i dîvân*’a ait olan bazı mülklerin onlara verilmesine dair yarlğ çıktı. Ancak Irak *incülerini*²⁸³ elinde bulunduran Kazvinî gelerek *sâhib-i dîvân*’ın çocuklarının elinde bulunan Irak incülerinin vergilerinin birden bire düştüğünü söyleyerek İlhan Argun’un içine şüphe düşürdü. Bu nedenle *Sâhib-i dîvân* Şemseddîn Cüveynî’nin çocukları öldürüldü. Yaşanan bu olayların Sadüddeve’nin makamını ve mertebesini olumlu yönde etkilediğini görüyoruz.

Bağdad’da neveti, Darü’l-Hilafe kapısından Sadüddeve’nin kapısına getirdiler.²⁸⁴ Artık devlet makamları Sa’düddeve’nin yakın akrabaları ile dolmaya başladı. Kardeşi Fahrüddeve, Mühezzibüddeve ve Cemâleddin Destcerdanî’yi Bağdad hâkimliğine gönderdi. Sadüddeve bu atamaları yaparken büyük Moğol emîrlerinden Şiktur Noyan’dan, Tagaçar’dan, Samagar’dan ve diğerlerinden çekinmekteydi. Nitekim entrikacı ve güvenilmez bir emîr olan Tagaçar, Sadüddeve’nin katli hadisesini hazırlayan ele başlarından idi.²⁸⁵ Bu nedenle Sadüddeve yanına Ordu Kiya’yı yardımcı

²⁸² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 166.

²⁸³ İlhanlı hükümdarlarına tahsis edilen yerleşim merkezleri için Uygurca incü denilirdi. Incü, Selçuklu-Osmanlı sultanlarına ait hassalara karşılık gelir. Söz konusu yerlerin yönetimi, vergilerinin tahsili de mültezimlerce yapılmıştır. (Osman Turan, “Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie”, *Revue des Etudes Islamiques*, 1948, terc. “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, *Belleten*, c:XLVII, 1948, s. 555-556.

²⁸⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s.167.

²⁸⁵ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 343.

olarak istedi. Ordu Kiya, Cuşi ve Kuçan'ı kendi emri altına alarak onları diğer emîrlerin kapısına gitmekten mahrum etti.

IV. C. Sa'düddeve'nin Öldürülmesi

İlhan Argun 1291 yılını hasta geçirdi, emîrler onun hayatından ümitlerini kesmeye başladılar. Emîr Tagaçar başta olmak üzere diğer emîrler İlhan Argun'a kırıldılar, Sadüddeve ile hepsinin arası bozuldu. İlhan Argun'un da hastalığını fırsat bilen Sadüddeve'nin muhalifleri özellikle Moğol güçleri müttefik olarak ona karşı mücadele başlattılar. Öncelikle Sultan İdaci'nin şikayetini dile getirerek, "*Hülacü ve Kara Nokay'ın küçük çocuklarını gördüğünü, onların İlhan Argun'un yanına geldiklerini, ona hangi suçumuzdan dolayı bizi öldürmelerini buyurdun?*"²⁸⁶ diyerek İlhan'ı sorguladılar. İlhan Argun bunlardan haberi olmadığını Sultan İdaci'nin kendi izni olmadan şehzadeleri öldürdüğünü söyledi. Bunun üzerine Ordu Kiya, Sultan İdaci'yi sorgulamak üzere çadıra gönderildi. İdaci, İlhan Argun'un bir süredir hastalığı nedeniyle konuşamadığını bunları söylemesinin de imkânsız olduğunu emîrlere ilettiler. Emîrler şehzadeleri, İdaci'nin öldürdüğü suçunu İlhan'a atmaya çalıştığını anlayınca onu 4 Mart 1290'da cezalandırdılar.

İlhan Argun'un hastalığı Sa'düddeve'nin çöküşünü hazırlayan bir etken oldu. Bu müttefikler Cuşi ve Ordu Kiya'yı yakaladı, Togan'ı ise Sadüddeve ve Kuçan'ı yakalaması için görevlendirdi. Cuşi ve Kuçan'ı öldürdükten sonra Tagaçar'ın evinde Sadüddeve ve Ordu Kiya yargılanmıştır.²⁸⁷ Neticede her ikisi 5 Mart 1291 tarihinde

²⁸⁶ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 171-172.

²⁸⁷ Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 304.

öldürüldüler.²⁸⁸ Devlet kadrolarına getirdiği kendi akrabaları da Sadüddeve ile aynı kaderi paylaştılar.

Bu Yahudi vezirin öldürüldüğünü haber alan “Bağdad’taki Müslümanlar, atlanarak Yahudilerin birlikte yaşadığı mahalleye hucüm ettiler. Araplar onları yağmalamak istediklerinde ise, Yahudiler onlara karşı koyup savaştılar. Bunun üzerine birçok kişiyi öldürdüler ve kendileri de öldü. Yahudilerden yönetici vasfına sahip hiç kimseyi canlı bırakmadılar.”²⁸⁹

İlhan Argun, Sa’düddeve’den yaklaşık iki hafta sonra 10 Mart 1291 tarihinde öldü. İlhan Argun’un vefatı meselesinde Reşîdüddîn Fazlullah, İlhan Argun’un kendi eceliyle öldüğünü yazmaktadır.²⁹⁰ Ancak İbn Kesîr, İlhan Argun’un Yahudi veziri Sadüddeve b. Safî tarafından öldürüldüğü iddia edilince de vezir ve onunla birlikte birçok Yahudinin katledildiğini ileri sürmektedir.²⁹¹ Sonuç olarak İlhan Argun, siyasî kadrolarda değişime giderek İranlı unsurların yerini Yahudi unsurlarla doldurmanın doğru olacağını düşündü. Ancak Yahudi vezir Sa’düddeve’nin parlak yılları çok uzun sürmedi. Moğol güçleri tarafından hazırlanan komplolar neticesinde hayatına son verildi.

V. İLHAN GEYHATU DÖNEMİ (1291-1295)

V. A. Vezirlik Makamının Sadreddin Zencânî’ye Verilmesi

İlhan Argun’un vefatıyla birlikte İlhan seçimi yine devlet ricali tarafından gerçekleştirildi. İlhan Argun’un yerine oğlu Baydu değil kardeşi Geyhatu’nun

²⁸⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camîu’t-Tevârih*, s. 178.

²⁸⁹ Bar Hebraeus, *Abu’l-Farac Tarihi*, s. 637.

²⁹⁰ Bknz: Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camîu’t-Tevârih*, s.172;

²⁹¹ Bknz: A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 54

geçmesine karar verildi.²⁹² 22 Temmuz 1291 yılında Ahlat taraflarında Geyhatu tahta oturdu.²⁹³

Geyhatu öncelikle kardeşi Argun'un, emîrlerin ve vezirlerin ölümünü araştırmak istiyordu. Bunun için yapılan toplantılara bizzat katıldı, emîrlerin öncüsü Şiktur Noyan'dan olayların gidişatı hakkında bilgi aldı. Ancak Geyhatu kısa sürede emîrleri serbest bıraktı. Bu duruma tepki gösteren Uruk Hatun öldürülen emîrlerin, vezirlerin kanının öcü alınmazsa kimsenin güven içinde hizmet veremeyeceğini söyledi. Geyhatu ise bu işleri yapanların muhakkak cezalandırılacaklarını söyleyerek durumu izah etti.²⁹⁴

1292 yılında Aladağ'dan Rum taraflarına giderken Geyhatu, kendi mutlak *nâibliğini* Celâyirliiler'den İlkan Noyan'ın ikinci oğlu Şiktur Noyan'a bıraktı. Kendisi Tebriz'e buradan da emîrlerle Arran kışlağına gitti.

Bundan sonraki olaylarda Sadreddîn Zencânî bizzat rol oynayacağı için onun hakkında bilgi vermek doğru olacaktır.

Reşîdüddîn Sadreddîn Zencânî²⁹⁵, Şîrâzî Sadrüddin Ahmed Halîdi Zencânî²⁹⁶, Abu'l Ferec Sadrüddin²⁹⁷, Kazvînî Sadrüddin Ahmed Halidi²⁹⁸, Handmîr ise Hâce Sadreddîn Ahmed Halîdi el-Zencânî²⁹⁹, Fahrüddin Dâvûd Benâketî Sadreddîn Zencânî³⁰⁰ şeklinde zikretmektedir. Nisbesinden anlayacağımız üzere doğum yeri Zencân'dır.³⁰¹ Zencânlı bir kadî ailesine mensup olan Sadreddîn Zencânî'nin ilk olarak Emîr Tagaçar'ın hizmetinde *nâib* olarak çalıştığı bilinmektedir.³⁰² Daha önce

²⁹² Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 600.

²⁹³ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 447. ; Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *TDVİA*, c. 14, 1996, s. 45.

²⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.178.

²⁹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 179.

²⁹⁶ Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s.141.

²⁹⁷ Bar Hebraeus, *Abû'l- Farac Tarihi*, s. 643.

²⁹⁸ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 546.

²⁹⁹ Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 305.

³⁰⁰ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 448.

³⁰¹ Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 305.

³⁰² Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 305; Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 194.

Mecdülmülk-i Yezdî ile Cüveynî kardeşler arasındaki iktidar mücadelelerinde Sadreddîn Zencânî, Mezdülmülk ile müttefik oldu.

Geyhatu'nun Şehzade Ambarçi'yi bir tümen askerle Horâsân'a gönderdiği sırada Emîr Tagaçar, İlhan'a karşı bir darbe girişiminde bulunmak isteyerek onun yerine geçme hayali kurdu. Emîr Tagaçar bu sırada *nâib* Şiktur Noyan ile yoldaşti. Bu yakınlıktan faydalanmak isteyen Emîr Tagaçar, çocuklarını görmek için izin istedi ve evine doğru yöneldi. Emîr Tagaçar'ın *nâibi* Sadreddîn Zencânî de Kazvinli Baba diye birini Tagaçar maiyetinde Kazvin'e gönderdi. Sadreddîn Zencânî aynı zamanda kardeşi Kutbeddin'e "*Rum Türkmenleri ve Karamanlılar Geyhatu'ya galip gelmişler ve onun işini bitirmişler. Bütün emîrlerin hepsi Şehzade Ambarçi'nin padişahlığı konusunda söz birliği etmişler. Horâsân'a yönelmekten vazgeçip Arran'a doğru geri dönmesi için Kutbeddin, Ambarçi'nin hizmetine girip olayın ne olduğunu anlatması gerekiyor.*"³⁰³ haberini gönderdi.

Kutbeddin, Şehzade Ambarçi'nin hizmetinde bulunan Cemâl Şîrâzî'ye bu durumu anlatmanın doğru olacağını düşünmüştü. Cemâl Şîrâzî durumu şehzadeye arz etti; ancak Şehzade Ambarçi gelen haberleri araştırma ihtiyacı duymuştu. Kimseye açıklama yapmadan elçilik maiyetiyle Molayid'i *nâib* Şiktur Noyan'a göndermek istedi. Molayid, yolda Emîr Tagaçar'ın yanına varınca Sadreddîn Zencânî onu karşıladı. Molayid'e, Şiktur'un yanına gitmesine gerek olmadığını Şehzadenin bir an evvel gelip tahta oturmasını söyledi.

Molayid, Zencânî'nin bu tutumuna tamam dese de akrabalarını görmeyi bahane ederek Karaçalı'dan *nâib* Şiktur Noyan'ın yanına geçmeyi planladı. Molayid yolda Geyhatu'nun Rum'dan hatunlar, şehzadeler, emîrlere için gönderdiği yarlığı, bilgisi ve

³⁰³ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 179.

hediyeleri taşıyan elçileri gördü, içlerinde tanıdığı birine İlhan'ın durumunu sordu.³⁰⁴ Geyhatu'nun sağlıklı olduğunu öğrenen Molayid hemen düzenlenen komplonun farkına vardı. Sadreddîn'in yaptığı sahtekârlığı *nâib* Şiktur Noyan'a bildirdi, bunun üzerine *nâib* Şiktur Noyan yaklaşık iki bin atıyla bir sabah Tagaçar'ın ordusunun üzerine yürüdü. Emîr Tagaçar yakalandı, Sadreddîn Zencânî de İlhan Geyhatu gelene kadar hapiste tutuldu.

Sadreddîn, kendi yerini sağlamlaştırmak için ele geçirmiş olduğu malları Geyhatu'nun hocası Burakçin İdaçi'ye sunarak vezirlik makamını istedi. Şerefeddîn Ahmed Lakuşî de bu makama talip idi. Nihayet Geyhatu Aladağ'dan döndükten sonra 18 Kasım 1292 senesinde memleketlerin *sâhib-i divânlığını* Sadreddîn Zencânî'ye verdi.³⁰⁵

Abû'l-Farac Tarihi'nde belirtildiği üzere Sadreddîn Zencânî oldukça müsrif bir devlet adamı idi.³⁰⁶ Öyle ki onun *sâhib-i divânlığı* zamanında Geyhatu'nun hazinesi tamamen boşaldı. Sık sık toplanan vergiler de giderleri artık karşılamıyordu. Sadreddîn Zencânî yeni fikirler üreterek devleti bu zor durumdan kurtarmayı amaçladı. Öncelikle altın ve gümüş kullanımını yasakladı ardından papirüsten kağıt parçaları hazırlattı. Bunların üzerini kırmızı işaretlerle damgalatıp, üzerlerine kaçır dinara tekabül ettiklerini gösterir yazılar yazdırdı ve bunlara *çâv*³⁰⁷ adı verildi.³⁰⁸ Başlangıçta "*çâv-ı mübarek*" adı verilen bu paralar 1294'te Tebriz'de basıldı.³⁰⁹ Aynı zamanda etraftaki memleketlere; Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Diyar-ı Bekr ve Rebia, Musul, Meyyafarikin, Azerbaycan, Horâsân, Kirman ve Şîrâz'a gönderilen emîrlere *çâv* uygulamasını

³⁰⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 179.

³⁰⁵ Handmîr, *Düstürü'l-vüzerâ*, s. 306, Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't- Tevârih*, s.181, Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 600.

³⁰⁶ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 643.

³⁰⁷ Sadr-ı Cihân-ı Zencânî para bunalımını gidermek için Çin'de olduğu gibi altın ve gümüş para yerine piyasaya üzerinde hükümdarın adının yazılı olduğu kağıt paralar sürmüştür. İşte bu kağıt paralara *çav* adı verilmektedir. Tahsin Yazıcı, "Çav", *DİA*, c.8, 1993, s. 235.

³⁰⁸ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.644; Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s. 145.

³⁰⁹ Yuvalı, "Geyhatu Han", s. 45.

götürdüler.³¹⁰ Bu sırada İlhanlı Devleti'nin merkezi olan Tebriz daha önce yaşamadığı bir kıtlık, açlık ve sefaletle karşı karşıyaydı. Halk *sâhib-i dîvândan* şikâyet etmeye başladı. Sadreddîn, girişimlerinin başarısız olduğunu ve daha kötüye gidildiğini fark edince getirdiği uygulamaların kaldırılmasını emretti. Böylece dileyen *çâv'ı* dileyen de gümüş parayı kullanabilecekti. Bar Hebraeus, İlhan Geyhatu'nun debdebeli bir hayat yaşadığını, eğlence ve sefahatle vakit geçirmekten başka bir gayesi olmadığını belirtmektedir.³¹¹ Sadece Bar Hebraeus'da değil takriben bütün tarihî kaynaklar Geyhatu'nun ayyaş, kadınlara aşırı düşkün, her türlü kötülükte ifrata varan, iktidarsız bir hükümdar olduğunu bildirmektedir.³¹²

Geyhatu ile amcasının oğlu Şehzade Baydu arasındaki çekişmeler de dikkat çekmektedir. Bir içki sofrasında birbirlerine karşılıklı ağır sözler kullanmaları üzerine Geyhatu, Baydu'nun ordudan atılmasını ve bıçaklanarak öldürülmesini emretti. Ancak sakinleşince ne kadar fevri karar verdiğini anladı ve Baydu'yu affetti. Baydu, Geyhatu'nun elinden kurtulur kurtulmaz Hemedan'a İlhan Argun'un oğlu Gazan'a bir elçi gönderdi. Geyhatu ile yaşamış oldukları olayları anlatarak, şikâyetlerini bildirdi.³¹³ Ardından Baydu, Musul bölgesine intikal ederek burada Geyhatu'ya karşı çalışmalarını sürdürdü.

Geyhatu etrafında olup bitenin farkına vardı. Kuzeye bir elçi göndererek oradaki askerlerin Baydu'yu yakalamasını emretti. Ancak buradaki birlikler Baydu'nun kuvvetlerine intikal ettikleri için elçi kaçarak geri döndü. Bunun üzerine Geyhatu çok güvendiği komutanlarından Tajir'i ve kayınbabası Akbuka'yı on bin³¹⁴ kişilik orduyla Baydu'ya karşı gönderdi. (17 Mart 1295) Bu sırada Baydu Tajir'e gizlice "*Ben kendim Magog hanedanının saltanatına büyük bir samimiyetle bağlıyım. Geyhatu'nun*

³¹⁰ Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s. 145.

³¹¹ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 641.

³¹² Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s.342- 343.

³¹³ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 643.

³¹⁴ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 646.

methedilecek hiçbir tarafı olmayan şahsi temayüllerine göre hareket edebilmek fırsatına bir son vermek için gayret ediyorum. Hususiyle şu bakımdan ki, karılarınızdan, oğullarınızdan, kızlarınızdan onun kirletmediği kimse kalmamıştır. Bu sebeple hepimiz birleşerek onu aramızdan atmamız ve Gazan'ı tahta oturtmamız lazımdır. Hepimiz el birliği ederek Geyhatu'yu teslim olmaya mecbur etmeliyiz."³¹⁵ mesajını ilettili. Tajir bu teklifi Akbuka'ya da açıkladı; ancak bu teklif onun hoşuna gitmedi.

Baydu'nun bu cesareti Moğol asilzadelerinin ona kolayca tâbi olmasını sağladı. Böylece Gazan'a kararlarıyla ilgili sürekli elçiler gönderdi, Geyhatu'nun Moğol adetlerinden yoksun olduğunu bu nedenle Moğol tahtına kendisini oturtmak istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine Gazan, Baydu'ya haber göndermiştir: "... uygun, doğru ve faydalı gördüğün gibi hareket et. Şu kadar ki saltanat pâyidar olsun ve zarar görmesin... bir devletin korunmasında akıl ve dirayetin on binlerce askerden daha büyük rolü vardır."³¹⁶ diyerek aslında Gazan Moğol daimi yönetimine önem verdiğini bunu başarabilmek için de öncelikle akıl yoluyla ilerlemenin doğru olacağını belirtiyor.

Geyhatu'nun bu olan bitenden haberdar olmadığını anlıyoruz. Baydu ile Gazan'ın arasının iyi olduğunu bilen Moğol asilzadeleri Gazan tahta çıkmak istemediği için Baydu'yu desteklemeye başladılar. Baydu'nun bu desteklerden kendine olan güveni yenilenmiş olmalı ki Ucan mevki civarında tahta oturdu.³¹⁷

Emîr Akbuka olan biteni Geyhatu'ya anlattı. Geyhatu haberi alır almaz korku ve telaşa kapılarak ailesinin yanına doğru yola çıktı. Ancak fazla uzaklaşmadan Dukal adında bir komutan tarafından 24 Mart 1295 yılında Geyhatu öldürüldü.³¹⁸

³¹⁵ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 646.

³¹⁶ Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s. 152.

³¹⁷ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 648.

³¹⁸ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 649.

VI. GAZAN HAN DÖNEMİ (1295-1304)

Gazan Han, İlhanlı Devleti'nde İlhan Hülegü'yü temsil edebilen ilk hükümdar olarak tarihe geçti. Ayrıca Gazan denildiğinde, dirayetli, şahsiyetli, bilgili, tecrübeli bir devlet adamı olmasının yanı sıra, idarî, malî, askerî, hukukî alanlarda yaptığı reformlarla halkın sorunlarına kalıcı çözümler üretmiş bir hükümdar akla gelmektedir.³¹⁹ Yine Gazan Han'ın hükümdarlığı süresince Moğolların politik hırslarını ifade etmek için İslâmiyet'i bir sembol olarak kullandıklarını görmekteyiz.³²⁰ Özellikle Gazan Han İran coğrafyasında hem Türk-Moğol hem Fars-İslâmî geleneklerle desteklenen yeni bir meşru yönetim anlayışı çizdi.³²¹

Yukarıda bahsettiğimiz gibi İlhan Geyhatu'nun öldürüldüğü 1295 yılında Gazan, Azerbaycan'a doğru hareket etti. Bu sırada Baydu'ya Timur İdaci adında bir elçi gönderdi. Bu elçi, Gazan Azerbaycan yolunda iken ona ulaştı ve Geyhatu'nun tahttan indirilerek katledildiği bilgisini verdi. Şehzade Gazan'ın içinde bulunduğu koşullar göz önüne alındığında o, yapılacak herhangi bir savaşa hazır durumda değildi. Zira kendisiyle beraber olan asker sayısı bakımından az olduğu gibi kendisinin de askerî manada hiçbir hazırlığı yoktu.³²² Baydu bu durumu kendi lehine çevirerek Emîr Nevrûz'a Gazan'ı öldürme teklifi karşılığında birtakım vaatlerde bulundu. Ancak Emîr Nevrûz görünüşte bu teklife olumlu baksa da aslında bir an önce Gazan'a ulaşmak istiyordu. Bu durumdan Gazan'ı haberdar etti ve Gazan Horâsân'a dönerek Azerbaycan'a yapacağı yeni bir sefer için hazırlık sürecini başlattı.

İlhan Tegüder'den sonra İslâmiyeti benimseyen ikinci lider Gazan Han oldu. Gazan Han'ın İslâmiyet'i benimsemesinde Emîr Nevrûz, Sadeddîn Kutluğ Hâce Halidî

³¹⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.253.

³²⁰ Michael Hope, *Power, Politics and Tradition in the Mogol Empire and the İlkhate of Iran*, Oxford University Press, United Kingdom 2016, s.160.

³²¹ Kamola, *Rashid al- Din and the making of History in Mongol Iran*, s. 135.

³²² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.255.

Kazvinî ve Gazan Han'ın hizmetinde bulunan, vezirliğini yapan Sadreddîn Zencânî'de etkili oldu.³²³ Demavend Dağı'nın kuzeyindeki bir kasaba olan Lar'da 17 Haziran 1295'te büyük bir törenle İslâmiyet'e girdi. Bazı çağdaş kaynaklar Gazan Han'ın İslâmiyet'e girmesini onun Müslüman olması halinde güç kuvvet kazanacağı, Müslüman halktan büyük destek göreceği ile ilişkilendirerek açıklamaktadır.³²⁴

Gazan Han'ın İslâmiyet'i benimsemesinin ardından Baydu'nun elçileri onun yanına geldi. Elçilik heyetinin içinde bulunan Şeyh Mahmud Dineverî de Müslüman olduğu için aslında Gazan Han'ın yanında yer almaktadır. Azerbaycan'a Baydu'nun yanına dönünce Gazan'ın gerçek durumu yerine Çağatay oğulları ile başının dertte olduğunu söyledi. Bu Gazan'a zaman kazandırmak amacıyla yapılan bir girişimdir. Gazan bu vakti güzel değerlendirdi ve bir yandan süratle askerlerinin sayısını artırdı diğer yandan da uzak yakın tüm kuvvetlerini topladı. Ayrıca mevcut durumdan Baydu'nun haberi olmasın diye onun elçilerini tutuklattı ve hazırlıklarına son verdi.³²⁵

Baydu kendisinden habersiz gerçekleşen olayları fark ettiğinde artık çok geçti. Gazan Han yaklaşık 12 tümenlik³²⁶ bir ordunun başında Azerbaycan yolunda ilerlemekteydi. Baydu'nun yanındaki kumandanlarda Gazan Han'ın tarafına geçti, yalnız kalan Baydu ne yapacağını şaşırmişti. Çareyi Gürcistan'a kaçmakta bulan Baydu, Emîr Nevrûz'un eline düşmekten kurtulamamıştı. Baydu her ne kadar Gazan Han'ın yanına götürülmek istese de, Gazan'dan gelen emir üzerine 4 Ekim 1295'te Meraga yakınlarındaki Kastuvar'da oğlu ile birlikte idam edildi.³²⁷ Ermeni müverrihlerinden

³²³ Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan..." , s. 23.

³²⁴ Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İran'ın da Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 92.

³²⁵ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.653.

³²⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 256.

³²⁷ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 657.

Step'annos Obelean's Gazan Han'ın bu başarısında Emîr Kutlukşah ve Emîr Nevruz gibi üstün yetenekli kumandanları işaret etmektedir.³²⁸

Böylece Gazan Han 3 Kasım 1295³²⁹ yılında yapılan bir cülus töreni ile tahta geçti. Ardından devlet işlerini düzene koymaya çalışarak bir takım reformlar ile İlhanlı Devleti'nin en parlak dönemlerini yaşamasına olanak sağladı.

VI. A. Sadreddîn Zencânî'nin Yükselmesi ve Cemâleddîn Destcirdanî ile Aralarında Yaşanan Rekabet

Gazan Han, Bağdad yolculuğu esnasında 7 Eylül 1296 tarihinde Melik Şerefeddin Simnanî'nin yerine Cemâleddîn Destcirdanî'yi vezir olarak tayin etti. Cemâleddîn Destcirdanî'nin, doğum tarihi belli olmamakla beraber soyadı olarak belirlenen Destcirdanî Meşhed'e yakın dağlık bölgenin adıdır.³³⁰ Onun adı kaynaklarda Hâce Cemaleddin Destcirdanî³³¹, Cemâleddîn Destcirdanî³³², Cemâleddin Destgirdanî³³³, Cemâleddîn Destcirdanî³³⁴ şeklinde geçmektedir. Cemâleddîn Destcirdanî adına ilk kez 1289 yılında rastlıyoruz. Sadüddeve vezâret makamına atandıktan hemen sonra 26 Ağustos 1289 yılında kardeşi Fahrüddeve, Mühezzebüddeve ve Cemâleddîn Destcirdanî'yi Bağdad hâkimliğine gönderdi.³³⁵ 1291 yılına gelindiğinde Cemâleddîn Destcirdanî'yi Irak kâtibi olarak görmekteyiz. Sadüddeve'nin öldürülmesiyle de Bağdad'da tek söz sahibi olmuştu. Bu nedenle Tebriz'den gelen elçiler, Cemâleddîn Destcirdanî'yi tek muhatap olarak ona

³²⁸ Obelean's, *History of the State Sisakan*, s. 238.

³²⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 253; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 108; Haython Hetoum, *Gorigos Senyörü Hetum Vekayinâmesi*, s. 14.

³³⁰ Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret Sistemi*, s. 218.

³³¹ Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 603.

³³² Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s. 172.

³³³ Aksarayî, *Müsameretü'-Ahbâr*, s. 168.

³³⁴ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 455.

³³⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 167.

Sadüddeve'nin iki kardeşini tutuklayıp gönderme görevi verdi ve o da bu görevini başarıyla yerine getirdi.³³⁶ 1292 yılında İlhan Geyhatu, Bağdad'a Sati ve Bektimur adlı iki memur gönderdi; ancak Cemâleddîn Destcirdanî vergileri bizzat kendi toplayarak görevini yerine getirdi. Bu nedenle İlhan Geyhatu, Irak üzerindeki tüm yetki hakkını ona verdi.³³⁷ İlhan Geyhatu'nun yarlığı ile Bağdad *şihnesi* Muhammed Şökürçü'nin öldürülmesi Cemâleddîn Destcirdanî'yi olumsuz etkiledi. Kendisini garanti altına almak için, Cemâleddîn Destcirdanî topladığı Irak vergisini, İlhan'a karşı isyan hazırlığında olan Baydu'ya götürdü.³³⁸ Böylece o, Baydu ile müttelikliğinin sinyallerini vermiş bulunuyordu. Baydu'nun eli güçlenince kurmuş olduğu *Sâhib-i dîvân-ı Memalîk*³³⁹ aracılığıyla ülkenin çöken iktisadî hayatını canlandırmak için taraftar toplamaya başladı.

Taht kavgasını kazanan Baydu, 1295 yılında Hemedan'da İlhan ilan edildi. Moğol aristokratlarının ağır bastığı atamalarda Cemâleddîn Destcirdanî, *sâhib-i dîvân* unvanı ile vezâret makamına atandı.³⁴⁰ Ancak bu atamadan iki ay sonra Cemâleddîn Destcirdanî öldürüldü yerine Sadreddîn Zencânî vezir oldu.³⁴¹ Cemâleddîn Destcirdanî önceki vezirlere nazaran mal ve mülk işlerinden kısıtlı olup, maliye ve gelir işlerinden mesul oldu.³⁴²

Cemâleddîn Destcirdanî vezâret işleri kısa süreli olarak Sadreddîn Zencânî, Emîr Nevrûz ve Şerefeddîn Simnanî tarafından yürütüldükten sonra bu makama atandı. Destcirdanî'nin vezirlik makamına gelmesinde Emîr Nevrûz'un büyük etkisi oldu. Ancak bu durum Sadreddîn Zencânî'yi pek memnun etmedi. Bu nedenle hemen fitne çalışmalarına başladı.

³³⁶ Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret Sistemi*, s. 219.

³³⁷ Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret Sistemi*, s. 219.

³³⁸ Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret Sistemi*, s. 220.

³³⁹ İlhanîlerin Büyük Divanı bütün devlet işlerinin mercii idi. Askerî teknik işlerden maada devletin bilûmum malî, idarî işleri burada görülürdü. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 208.

³⁴⁰ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 457.

³⁴¹ Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 603.

³⁴² Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s. 172.

Sadreddîn Zencânî, Emîr Nevruz'un elçisi tüccar Alemeddin'i Baydu-Gazan Han mücadelesinin olduğu 1295 yılında Mısır sultanının yanına gönderdi. Nevruz, Baydu zamanında kendi suçlarının unutulması karşılığında Baydu'yu tahttan indirip Gazan'ı tahta geçirmek istiyordu. Bunun insan desteği ile olacağını bildiğinden Alemeddin'i "*Baydu kafirdir ve biz Müslümanız. Hep birlikte onu ortadan kaldırmamız gerekiyor.*"³⁴³ haberini götürmesi için Mısır sultanının yanına gönderdi. Nevruz bu durumu Gazan Han'a bildirmeye gerek görmedi. Bu nedenle gelen cevabı Cemâleddîn Destcirdanî'nin uygun şekilde düzenleyip İlhan'ın önüne koymasını istedi. Daha sonra Cemâleddîn Destcirdanî yargılanırken bu olay da aleyhinde delil olarak kullanıldı. Cemâleddîn Destcirdanî'nin vezirliği uzun sürmedi, vezâret makamı elinden alındığı için Sadreddîn Zencânî'ye karşı duyduğu rahatsızlığı her fırsatta dile getirdi. Zaten Cemâleddîn Destcirdanî vezârete gelir gelmez Sadreddîn Zencânî'nin zımmete geçirdiği malların tazminatını istedi.³⁴⁴

Bu sırada İlhan Geyhatu, Akbuka, Şiktur Noyan vezirlik makamına Sadreddîn Zencânî'yi layık gördü.³⁴⁵ İlhan Geyhatu tarafından ona "*Sadr-ı Cihan*" lakabıyla birlikte al tamga, ipek ve hizmetine bin asker verildi.³⁴⁶ Ayrıca onun izni olmadan hiçbir şehzade ya da emîr harcama yapamayacak ve şikâyet etme hakkı olmayacaktı.³⁴⁷

Sadreddîn Zencânî böyle üst düzey yetkileri elinde toplayınca hemen harekete geçti. Öncelikle Emîr Nevruz'un vezirliği döneminde Nevruz, Cemâleddîn Destcirdanî'yi *nâibi* yapmış Sadreddîn'e iş kalmamıştı. Bu durum Sadreddîn'in Nevruz'a düşmanlık beslemesine neden oldu. Nitekim kendisi vezir olur olmaz, Nevruz'un ayağını kaydırmak için çeşitli girişimlerde bulundu.

³⁴³ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.263.

³⁴⁴ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 261-262.

³⁴⁵ Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s. 140.

³⁴⁶ Handmîr, *Düstürü'l-vûzerâ*, s. 306; Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s. 140; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 448.

³⁴⁷ Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s.140.

Öncelikle İlhan Geyhatu tarafından beytü'l mal, sadaka ve dini işlerin yönetimi verilen kardeşi Kutbeddin³⁴⁸ ile birlikte Nevrûz'un ağzından Mısır ve Şam emîrlere *"Padişah Allah'ın hamdı ve minnetiyle Müslümandır. Bu kölenin İslâm dinini güçlendirme isteğine emîrlere mani oluyorlar. Beklentim, şeriatın ve aklın istediği gibi birbirimizle ittifak kurup bunları defetmeye kalkışmaktır. Ben kendi kardeşlerim Legzi ve Hacı'ya, eğer bizim ittifakımızdan önce hazırlık yapabiliyorsanız yapın, yoksa biz kendimiz hazırlık yapacağız ve İran memleketlerini ele geçirip size bırakacağım, diye yazdım ve hediye olarak birkaç parça kumaşı Darendeli tüccar eliyle gönderdim."*³⁴⁹ şeklinde mektuplar gönderdi. Aynı zamanda Sadreddîn, Emîr Nevrûz'un dilinden Hacı Narin'e de mektup yazdı ve heybesine gizlice bu mektubu bıraktı. Şeyh Mahmud'da mevcut durumları bildirmesi için kendi kardeşi Süleyman'ı görevlendirdi ve Gazan Han'ın huzuruna gönderdi. Gazan, Hacı Narin'e olayların doğrusunu anlatmasını emretti. Hacı Narin de Nevrûz'un habersiz olduğunu açıklayacak bilgiler sundu. Ancak Hacı Narin'in heybesini istediler ve içinde Sadreddîn Zencânî'nin koyduğu mektubu buldular. Bu durum karşısında Gazan Han öyle öfkelenmişti ki Nevrûz ve ailesinin öldürülmesine dair *yarlıg* hükmü çıkardı. Emîr Nevrûz direnmek için mücadele etti; ancak Emîr Kutlukşah onu ortasından ikiye bölmeleri için emir verdi.³⁵⁰ (14 Ağustos 1297)

VI. B. Sadreddîn Zencânî'nin Durumunun Bozulması ve Cezalandırılması

28 Mart 1298 tarihinde Kutbeddîn Şîrâzî ve Muineddin Horâsânî hanın huzurunda Sadreddîn Zencânî'nin memleketlerin vergileri hususunda hile yaptığını açıkladılar. Reşîdüddîn Fazlullâh'dan, kendisi ile Sadreddîn'in arasında çoğu zaman

³⁴⁸ Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s.140.

³⁴⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.265.

³⁵⁰ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 458-459; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 270.

arkadaşlık olduğu bilgisini almaktayız.³⁵¹ Divan üyeleri genelde ikisinin arasını açmak için çaba sarf etti; ancak Reşîdüddîn bunlara itibar etmedi. Bu nedenle Sadreddîn Zencânî ile yakınlaşarak onu Reşîdüddîn'e karşı doldurmaya başladılar. Fikirleri değişen Sadreddîn Zencânî, bir gün hükümdarın huzurunda Reşîdüddîn'i bertaraf etmek istedi. Ancak Reşîdüddîn olayı eserinde şu şekilde aktarmaktadır: Gazan Han ona cevap olarak *“Reşîdüddîn hiçbir zaman senin sözünü gelip bana arz etmedi. Ben cevap vermeye kalkınca da İlhan bana “sen ağzını ona cevap vermekle kirlitme. Kendi yolunu ve huyunu koru.”*³⁵² dedi. Bu konuşmadan anlaşılacağı üzere Sadreddîn Zencânî'ye olan güven ve itibar azalmaya başlamıştı. Sadreddîn Zencânî de İlhan'ın tutumunu görünce yaptığından pişman oldu ve onun divan üyeleri ile arası açıldı.

Bu sırada Emîr Kutlukşah, Gürcistan'dan dönerek buranın vergileri ile ilgili Sadreddîn Zencânî'ye yakındı. Sadreddîn Zencânî bu durumdan kuşkulananak kendi suçunu bastırabilmek için Emîr Kutlukşah'ın adamlarının Gürcistan'ı harap ettiklerini İlhan'a arz etti. Bu nedenle Gazan Han'da Emîr Kutlukşah'a serzenişte bulundu. Emîr Kutlukşah da bu durumdan şüphe ederek Zencânî'ye kendisini kimin şikâyet ettiğini sordu. Burada Reşîdüddîn'e düzenlenen yeni bir komplo ile karşı karşıya geliriz. Zencânî'nin cevabı Reşid Tabib şeklinde oldu. Emîr Kutlukşah bu cevabın üzerine Nevruz günü Reşîdüddîn ile yalnız konuşarak hiçbir zaman aralarında incinmeye neden olacak bir söz olmadığını, kendisine neden İlhan'ın huzurunda saldırdığını sordu. Reşîdüddîn, Emîr'den zarar görmediğini saldırmayı için bir sebebinin olmadığını söyledi. Aynı zamanda bu sözü *“İlhan'ın huzurunda kimin söylediğini söylemen gerekiyor, yoksa ben hazretin huzurunda arz ederim”*³⁵³ diye Reşîdüddîn, Emîr Kutlukşah'ı uyardı. Ancak Emîr Kutlukşah söylemeyince Reşîdüddîn de Gazan Han'ın

³⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 271.

³⁵² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 272.

³⁵³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 273.

huzurunda konuyu açtı. Gazan Han, Emîr Kutlukşah'a doğru söylemesini tembihledi ve "bu sözü sana kim dedi?" diye sorunca Sadreddîn Zencânî cevabını alması gecikmedi.

Yaşanan bu olaylar üzerine Gazan Han, "bu adamın hile, yalan söyleme ve fitne çıkarmayı bırakmasını ne kadar istiyorsan da bir faydası yoktur. Çünkü onun tabiatı böyle yoğrulmuştur."³⁵⁴ dedi ve Sadreddîn'i yakalama emri verdi. 2 Mayıs Cuma günü Sadreddîn Zencânî yargılandıktan sonra Gazan Han onu Emîr Kutlukşah'ın öldürmesini buyurdu. Bunun üzerine 4 Mayıs 1298 tarihinde Emîr Kutlukşah onu ortadan ikiye bölerek öldürdü.³⁵⁵

VI. C.Sâhib-i dîvân Hâce Sadeddîn Sâvecî'nin Görev Alması ve Ona Muhaliflerin Cezalandırılması

Sadreddîn Zencânî'nin öldürülmesinden sonra, vezirlik makamı eskiden Gazan Han'ı korumakla görevli, aynı zamanda çeşitli vefakârlıklar göstererek onu son derece memnun kılan Hâce Sadeddîn Sâvecî'ye verildi. Bu terfi Gazan Han'ın Tebriz'den Ucan mevkiine seyahati sırasında 11 Eylül 1298'de gerçekleşti³⁵⁶. Onun ismi kaynaklarda Hâce Sadeddin³⁵⁷, Sa'düddin Saveci³⁵⁸, Hâce Sadüddin Muhammed Müstevfi Saveci³⁵⁹, Hâce Sa'düddin Muhammed Saveci³⁶⁰, Hâce Sa'düddin³⁶¹ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Soy adının vermiş olduğu bir ipucu ile onun Irak-ı Acem'in Sâve şehriden olduğu tahmin edilmektedir.³⁶² *Sâhib-i dîvân*lığa atanan Sadeddîn Sâvecî'nin *nâibi*

³⁵⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 273.

³⁵⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 273.

³⁵⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 301.

³⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s.274.

³⁵⁸ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 463; El-Kaşanî, *Târih-i Olcâyâtı*, s. 155.

³⁵⁹ Şîrâzî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, s. 210.

³⁶⁰ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 192.

³⁶¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, Tahran 1317, s.41.

³⁶² Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 133.

Reşîdüddîn Fazlullâh oldu. Sadeddîn Sâvecî malî işlerle ilgilenirken, Reşîdüddîn Fazlullâh genellikle kanun işleriyle ilgileniyordu. *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih*'in aktardığı bilgiye göre bu iki vezir uzun süre birbirlerine danışarak vezâret makamını paylaştı.³⁶³

Gazan reformu olarak adlandırılan ve İlhanlı Devleti'nde gerçekleşen büyük ıslahatın iktisadî ayağı, Sadeddîn Sâvecî'nin katkı ve gayreti doğrultusunda yürütüldüğü rahatlıkla tahmin edilebilir.³⁶⁴ Bu dönemde en çok eleştirilen, malî hususta yolsuzluk ve fazla masrafı önlemek için alınan yeni tedbirler olmuştu. Bu nedenle israfı önleyebilmek için katı bir kuralla günlük yemek için harcamalar altı ay öncesinden planlanmaya başlandı. Ayrıca satın alma işleminde pazarlık yolu ile fiyatı düşürme, saray ihtiyacı için vilayetlere elçi gönderilmesi yasaklanarak tasarruf sağlanmaya çalışıldı. Yapılan bu uygulamalar sayesinde iki yıl içerisinde beş yüz deve ve beş yüz katır satın alındı. Ülkenin iktisadî hayatına katkıda bulunmak isteyenler Sadeddîn Sâvecî'ye başvururlardı. Sâvecî, ülkenin iktisadî durumunda yer alan *istîfâ* görevlileri için 1300 yılında *Ala-i Tebrizî*'ye haber vererek “*Saadet name*” adlı muhasebat ilmine dair kitap bastırdı.³⁶⁵ Sadeddîn Sâvecî bu başarılarından dolayı takdirle anılmaktadır.

Gazan Han yaptığı reformlarla İlhanlı Devleti'ni dâhili ve hâricî olarak en iyi noktada konumlandırdı. Öyle ki yıllardan beri bozulmuş olan devlet kurumlarını, öncelikli olarak merkezîleştirmiş, tecrübeli ve güçlü bir yönetim kadrosu oluşturarak zaruret halini alan çok yönlü reformlar gerçekleştirdi.³⁶⁶ Devlet kadrolarında yapmış olduğu düzenlemelerde yine Sadeddîn Sâvecî'ye 3 Ağustos 1301³⁶⁷ tarihinde *al tamga* vererek onu önemli yetkilerle donattı ve *sâhib-i dîvân*lık makamını tamamen ona bıraktı. Sadeddîn Sâvecî'nin bulunduğu mevkiyi kıskanan Şeyh Mahmud, Şîrâzlı Kadı

³⁶³ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 41.

³⁶⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 269.

³⁶⁵ A.Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 1, 1931, s. 14.

³⁶⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 257.

³⁶⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 285.

Kutbeddîn, Sayın Kadı, Muineddîn Horâsânî, Emüiddîn İdaçi, Sadeddîn Habeş gibi bazı yöneticiler müttefik oldular. Sadeddîn Sâvecî ve Reşîdüddîn Fazlullâh'ın görevlerinden alınmaları için bir fırsat yaratmak istiyorlardı. Gazan Han'ın keyifli olduğu bir günde Kutbeddîn Şîrâzî, Basmış'ın iyi huylu olduğunu bu nedenle vezirliğe onu aday gösterdiklerini söyledi. Ancak İlhan “*Birlikte Şîrâz'a gitmiş olduğunuzdan, onun sana menfaat sağlayan bir araç olmasından ve oradan birçok malı dışarı çıkardığınızdan ona iyi diyorsun.*”³⁶⁸ cevabını vererek onların planlarını sezdiğini göstermiş oldu. Ardından Şeyh Mahmud, Sayın Kadı, Seyyid Kutbeddîn, Muineddîn Horâsânî, Eminüddîn İdaçi ve Sadeddîn Habeş yakalanarak yargıldılar.

Gazan Han döneminde vezirlik makamını paylaşan Sadeddîn Sâvecî ve Reşîdüddîn Fazlullâh bir sonraki hükümdar döneminde de birlikte olacaklar. Burada şunu belirtmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz: Gazan Han ilme, kültüre ve tarihe önem veren bir hükümdardı. Dönemin veziri Reşîdüddîn Fazlullâh'ın başkanlığında bir bilim heyeti tarafından hazırlanması için çalışmaları başlatılan *Câmiu't-Tevârih*, Gazan Han'ın tarih bilimine bakışının meyvesidir.³⁶⁹

VII. ÖLCEYTÜ HAN DÖNEMİ (1304-1316)

VII. A. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, Sadeddîn Sâvecî ve Tâcüddîn Alişah Gîlânî Arasında Yaşanan Siyasî Rekabet

Gazan Han vefatından önce çocukları arasında veliaht olarak tayin edeceği kimse olmadığı için kardeşi Ölceytü'yu veliahdı olarak bildirdi. Gazan Han'ın ölümünden hemen sonra Ölceytü, ilk iş olarak devlet kadrolarındaki fitneyi kaldırmayı

³⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 285.

³⁶⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 269.

amaçladı. Bu yolda gerçekleştirdiği ilk icraat Geyhatu'nun oğlu Alafrenk'i idam ettirmek oldu.

Bu bölümde El-Kaşânî'nin adından da anlaşılacağı üzere *Târîh-i Olcâytû* adlı eseri Reşîdüddîn Fazlullâh, Sadeddîn Sâvecî ve Tâcüddîn Alişah Gîlânî gibi vezirlerin siyasî iktidar mücadeleleri hakkında bilgi veren en önemli kaynağımız oldu.

Tahrir-i Târîh-i Vassâf ta Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî³⁷⁰, *Târîh-i Olcâytû*'da Hâce Reşîdüddeve³⁷¹, *Habîbü's Siyer*'de Hâce Reşîdüddîn Tabib³⁷² *Zeyl-i Camiu't-Tevârih*'te Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh Tabib³⁷³, *Târîh-i Güzîde*'de Hâce Reşîdü'l Hak ve'ddin³⁷⁴ olarak geçmektedir.

Hemedan'da dünyaya gelen Reşîdüddîn'in doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 1247, 1248, 1250 olarak verilmektedir.³⁷⁵ A. Zeki Velidi Togan ise onun 1248 yılında doğduğu bilgisini vermektedir.³⁷⁶ Dorothea Krawulsky ise Reşîdüddîn'in 1247³⁷⁷ yılında doğduğunu yazar. Büyük babası Muvaffaküddeve Hemedânî zamanında Hâce Nasîreddin Tûsî ile İsmâîlîler'in elinde bulunan Kuhistân Kalesi'nde kaldı. İlhan Hülegü, İran'a geldiğinde Nasîreddin Tûsî ile birlikte gelip o da Moğolların hizmetine girdi.³⁷⁸ Reşîdüddîn hekimlikle uğraşan Yahudi bir ailenin çocuğudur. Muhtemelen İlhan Abaka döneminde (1265-1282) tabip olarak devlet hizmetine girdi³⁷⁹, İlhan Argun döneminde (1284- 1291) durumu iyice güçlendi ve Gazan Han döneminde Sadeddîn Sâvecî ile birlikte vezir tayin edildi.

³⁷⁰ Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s. 210.

³⁷¹ El- Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 28.

³⁷² Handmîr, *Habîbü's Siyer*, s. 192.

³⁷³ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 41.

³⁷⁴ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 305.

³⁷⁵ Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî", *İA*, s. 19-20.

³⁷⁶ Togan, "Reşîdüddîn Tabib", *İA*, s. 705.

³⁷⁷ Dorothea Krawulsky, *The Mongol Ilkhans and their Vizier Rashid al-Din*, Peterlang, s. 119.

³⁷⁸ Togan, "Reşîdüddîn Tabib", s. 705.

³⁷⁹ Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî", s. 20.

Daha önce Reşîdüddîn Fazlullâh ile Sadreddîn Zencânî arasında geçen ihtilafı anlattık. Şimdi de Ölceytü zamanında yaşanan siyasî rekabetlere bakacağız.

Gazan Han'ın vefatından sonra kardeşi Ölceytü, 19 Temmuz 1304³⁸⁰ tarihinde İlhanlı Devleti tahtına oturdu. Kardeşi Gazan Han'ın yasalarını ve reformlarını devam ettirmek için hemen iş başına geçti, emîrlerin ve devlet erkânının eskiden olduğu gibi görevlerini devam ettirmelerini buyurdu. Yine vezâret makamına ve *sâhib-i dîvân*lığa Sadeddîn Sâvecî ve Reşîdüddîn Fazlullâh uygun görüldü. Ancak bu sefer mertebe olarak Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî üstün kılındı.³⁸¹

Sadeddîn Sâvecî'nin tüm Moğol ümerası ve Ölceytü Han ile iyi geçinmesi gözlerden kaçmamaktadır. 18 Eylül 1307 tarihinde Ölceytü Han'ın av merasiminde, Sadeddîn Sâvecî büyük bir toy düzenleyerek ona jest yaptı. Ancak Sâvecî'nin devlet erkânı ile arası iyi olsa da ona düzenlenen komplolar aslında siyasî ilişkilerde rekabetin vazgeçilmez olduğunu göstermektedir.

Tebriz valisi, üst düzey memur Tâcüddîn Alişah Ölceytü Han'a yakınlığı sebebiyle dikkat çekmekteydi. Kısa zamanda o görüşü, yeterliliği ve şehameti ile makbul ve sözü dinlenir bir kul oldu.³⁸² Bu durumu kıskanmaya başlayan Sadeddîn Sâvecî, Tâcüddîn Alişah'ı uzaklaştırabilmek için yeni arayışlara girdi.³⁸³ Neticede *nâibi Ziyaüddin*'i, Tâcüddîn'in malının artış ve azalışını takip etmesi için görevlendirdi. *Târîh-i Olcâytü*'ya göre Tâcüddîn Alişah bu durumdan iyi kalpliliği ve zekası sayesinde haberdar oldu.³⁸⁴ Kendisini teftişe gelenlere o, mallarının üçte birini göstererek Sadeddîn Sâvecî'nin amacına ulaşmasını engelledi. Ölceytü, Tâcüddîn'e ne kadar saygı ve önem gösteriyorsa, Sadeddîn tam tersi olarak onu görmezden gelmeye

³⁸⁰ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s. 73.

³⁸¹ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s.28; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.242.

³⁸² El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s. 156.

³⁸³ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 41-42.

³⁸⁴ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s. 155.

başladı. Reşîdüddîn Fazlullâh ise İlhan'ın rıza ve hoşnutluğunu kazanmak için Tâcüddîn Alişah'a son derece iyi davranıyor, hizmet ve ikram gösteriyordu.

Bu yüzden Sadeddîn Sâvecî ile Reşîdüddîn Fazlullâh'ın arası açıldı, Sadeddîn artık ona karşı da düşmanlık beslemeye başladı.³⁸⁵ Sadeddîn, Ölceytü Han'ın huzurunda Reşîdüddîn hakkında kötü ve yalan dolu sözler söyleyerek onu suçladı.³⁸⁶ Buna karşılık Reşîdüddîn olgunluğunu, yumuşak başlılığını ve hesabını koruyarak *“Ey Sadüddin bugüne kadar senin eşsiz bir benden vardı. Ama Tanrı'ya şükür onu azat ettin.”*³⁸⁷ cevabını verdi. Reşîdüddîn yaşanan bu olaydan sonra Tâcüddîn'e daha fazla önem göstermeye başladı.

1306 tarihinde Tâcüddîn Alişah Gîlânî, Sadeddîn Sâvecî ve Reşîdüddîn Fazlullâh hakkında yolsuzluk suçlamasında bulundu. Aynı zamanda Moğol emîrlerinden Sunc Noyan'ın da desteğini alarak bu konuyu İlhan'ın huzuruna taşıdılar. İki vezirin toplanan vergileri kendi hesaplarına geçirdikleri ve memleket hesaplarını doğru bir şekilde beyan etmedikleri iddia edilmekteydi. Bu durum karşısında Ölceytü Han *yargucular*³⁸⁸ atayarak, meclisi hazır bekletti. Ayrıca *emîrü'l-ümera* olan Kutlukşah Noyan başkanlığında bir teftiş kurulu kuruldu. Ancak Tâcüddîn'in bu iddiası kanıtlanamayınca yasaya tâbi tutuldu, diğerleri de yüz copluk cezaya çarptırıldı.³⁸⁹

Yaşanan fitne olayları bununla sınırlı kalmadı Tâcüddîn Alişah, amacına ulaşmak için Sadeddîn Sâvecî'yi yine yolsuzlukla suçladı. Ölceytü Han'a şöyle bir arzda bulundu: *“Eğer padişahımız Sadüddin ve nâiblerinin devlet malından her gün ne ölçüde çaldıklarını bilmek isterse, emretsin devlet malının üç günlük girdisinin hesabını*

³⁸⁵ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.608.

³⁸⁶ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 156-157.

³⁸⁷ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 157.

³⁸⁸ Moğol devlet idaresinin işlerini görmeye yetkili tek mahkeme olan Divan-ı Ali'de hakimleri genellikle Moğol emîr veya Prens mahfillerinden alınan hususi memurlar (*yarguci*) teşkil ederdi ki, bunlar bir dava görüleceği zaman toplanmaya davet edilirdi. Bknz: Spuler, *İran Moğolları*, s. 417.

³⁸⁹ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 158.

*hiç bekletmeden ve geciktirmeden hazırlayıp şerefli nazarınıza sunayım.*³⁹⁰ dedi. İlhan hemen bunun ispatlanması için harekete geçilmesini emretti. Sonuçta Tâcüddîn, her üç günde hazineye yirmi tümen geldiğini kanıtladı. Ölceytü Han, Sadeddîn'e İlhanlı hazinesi gelirlerini sorduğunda o yıllık gelirin beş yüz tümene ulaştığını bildirdi. Ancak İlhan ondan beş yüz tümen mal istediğinde gücünün yetmediğini söyledi. İlhan durumu anlayınca Sadeddîn Sâvecî ve *nâibleri* sorguya alındı. Neticede onlar suçlu bulundular. Böylece 19 Şubat 1312 tarihinde Sadeddîn Sâvecî ve *nâibleri* Bağdad'ta idam edildi.³⁹¹

VII. B.Tâcüddîn Alişah Gîlânî ile Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin Rekabeti

Tâcüddîn Alişah Gîlânî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber *Târîh-i Güzîde*' de Tâcüddîn Alişah Tebrizî³⁹² olarak geçer. Soyadından Tebrizli olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi cevahir tellallığı yanı sıra ticaretle uğraşmakta idi. Divanda öncelikle *hâce*³⁹³ olarak görev aldı daha sonra Ölceytü Han'a yakınlığı sayesinde üst düzey bir memur pozisyonuna yükseldi. Bu nedenle 25 Şubat 1311 tarihinde kendisine *yarlıg* verilerek divan büyüklerinden biri oldu.³⁹⁴ Bu tarihten itibaren de Tebriz vezirliğine atandı, Ölceytü Han ile yakın münasebetleri kısa zamanda Sadeddîn Sâvecî'nin dikkatini çekti.

Bir önceki başlığımızda Sadeddîn Sâvecî ile Tâcüddîn Alişah Gîlânî'nin mücadelelerini anlattık. Şimdi ise çift başlı vezâret sisteminin devam etmesiyle doğan yeni mücadeleleri anlatacağız.

³⁹⁰ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 158.

³⁹¹ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 161.

³⁹² Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 608.

³⁹³ Hâce genellikle Selçukîlerde vezire verilen addır. Ancak İlhanîlerde de zaman zaman kullanıldığını görmekteyiz. Bknz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s.46.

³⁹⁴ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 86.

Reşîdüddîn Fazlullâh'a eşlik edecek yeni veziri seçmek için Ölceytü ile Reşîdüddîn'in yaptığı görüşme sonucu Tâcüddîn Alishah Gîlânî 15 Nisan 1312 tarihinde *sâhib-i dîvân* ve vezir oldu.³⁹⁵ İki vezir arasındaki ilişkinin başlangıçta olumlu yönde ilerlediği kaynaklara yansımaktadır. Tâcüddîn Alishah, Ölceytü Han'ın imar işlerine verdiği önemi bildiğinden o da bu çalışmalara hız kazandırıyor. Bu nedenle Ölceytü nezdinde bir adım daha öndeydi.

İki başarılı ve güçlü vezirin bir arada görev yapıyor olması elbette bir takım sıkıntılar ve ihtilaflar doğurdu. Daha önce belirttiğimiz gibi Tâcüddîn Alishah Gîlânî, Ölceytü ile ilişkilerde bir adım öndeydi. Bundan güç alarak Tâcüddîn önemli kararlarda Reşîdüddîn'e danışma ihtiyacı bile duymuyordu. Reşîdüddîn Fazlullâh bu durumdan rahatsız olmaya başladı ve iki vezirin arası açıldı.³⁹⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, Ölceytü Han'ın huzuruna çıkıp onu iki vezirden birini seçmeye zorladı.³⁹⁷ O oldukça kırgın bir şekilde “ *bir: Ya tüm yetkinin Tâcüddîn Alishah Gîlânî'ye verilip tüm sorumluluğu yönlenmeyi; iki: Ya da Tâcüddîn Alishah Gîlânî'nin divan işlerine karışmasını sonlandırıp Reşîdüddîn'e tüm yetkinin verilmesi; üç: Veya ülkeyi ikiye bölüp her iki vezirin kendi bölgesinde tüm yetki sahibi olması.*”³⁹⁸ tekliflerini Ölceytü'ye sunarak birini seçmesini istedi. Ancak bu teklifler karşısında zor durumda kalan Ölceytü Han “*Siz ikiniz de devlete hizmette bulunmaktasınız. Reşîdüddîn'in alimliği, bilgililiği, sanatkârlığı ve pirlığı, Tâcüddîn Alishah'ın gençliği, çalışkanlığı ve yetenekliliği ile sulh içinde devleti yönetmeye devam etmesi ve karşılıklı olarak birbirine saygı göstermesini*”³⁹⁹ tavsiye etti. Ancak Tâcüddîn Alishah yine kontrolü elinde bulundurmaktan kaçınmadı, Reşîdüddîn ile mevcut rekabetini devam ettirdi.

³⁹⁵ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s. 167; Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s.45; Şîrâzî, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, s.303; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.608.

³⁹⁶ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s.46-47; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.609.

³⁹⁷ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 46-47.

³⁹⁸ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 64-65.

³⁹⁹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 64-65; Handmîr, *Habîbü's- Siyer*, s. 199-200.

1315 yılında Horâsân'dan Şehzade Ebu Said Bahadır tarafından elçiler gelerek orduların maaşı için para talep etti. Ölceytü Han da oğlunun isteğini yerine getirmek için iki veziri görevlendirdi. Ancak devlet hazinesinde bu miktarı karşılayacak kadar para olmadığından vezirler arasında tartışma çıktı.⁴⁰⁰ Reşîdüddîn maliye ve hazine işlerine bakmadığını, malî işlerin Tâcüddîn'e ait olduğunu ileri sürerek rakibi Tâcüddîn Alishah'ı beceriksizlik ve yolsuzlukla suçladı.⁴⁰¹ Ancak Tâcüddîn Alishah bir kuruşa bile kadir olmadığını, orduların erzakının elde edilen maldan daha fazla ve gelirin giderden daha eksik olduğunu dile getirerek suçlamalara itiraz etti. Bu sırada Ölceytü, Reşîdüddîn'e de bir divan alameti taşımamasını teklif etti ancak o Tâcüddîn gibi biriyle ortak olmak istemediğini söyledi.

Bunun üzerine Ölceytü Han, ülkeyi iki vezir arasında paylaştırarak düzeni sağlamaya çalıştı. Miyane'den Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Şebankara, Büyük-Küçük Lur'u ve Horâsân'ı Reşîdüddîn'e; Tebriz, Irâk-ı Arab, Diyarbekir-i Rebia, Mugan, Arran, Bağdad, Basra, Vasit, Hille ve Kufe'yi Tâcüddîn Alishah Gilânî'ye verdi.⁴⁰² Reşîdüddîn'in *nâibliğine* Alaaddîn Muhammed bin İmadüddin Müstevfi Horâsânî'yi, Tâcüddîn'in *nâibliğine* İzzeddin Kuhedî'yi atadı.

Ölceytü her şeyin düzene oturduğunu düşünürken Reşîdüddîn Fazlullâh hastalandı, bunu fırsat bilen Tâcüddîn Alishah devlet hazinesinde nakit kalmamasını Reşîdüddîn'in yapmış olduğu yolsuzluklar ile açıklamaya çalıştı. Bu duruma Ölceytü'yü inandırdı ve Reşîdüddîn'in idam edilmesine dair ferman çıkmasını sağladı. Ancak her ne olduysa sonradan El-Kaşanî bunu onun yumuşak başlılığı ve babacanlığı ile açıklamakta, Reşîdüddîn'in affedilmesini istedi. Reşîdüddîn'in artık yaşlandığını, İlhan Argun zamanından beri bu devlete hizmet etmekte olduğunu söyledi. Ölceytü Han'da bundan sonra bu iki vezirin baba oğul gibi geçinmelerini emretti. Bu haberi alan

⁴⁰⁰ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s. 222.

⁴⁰¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 46 .

⁴⁰² El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytü*, s. 222.

Reşîdüddîn durumun vehametini anlayıp hazine açığını kapatmak ve Ebu Said'in isteğini yerine getirmek için şahsi mülkünü kullandı.⁴⁰³

Olayların ardından Ölceytü Han av esnasında hastalanarak 13 Aralık 1316 tarihinde vefat etti.⁴⁰⁴

VIII. EBU SAİD BAHADIR HAN DÖNEMİ ve BÜROKRATİK REKABETLERİN DEVAMI

Ölceytü Han ölmeden önce Reşîdüddîn Fazlullâh ve Tâcüddîn Alişah'ı yanına çağırarak veliahdının Ebu Said Bahadır olduğunu söyledi.⁴⁰⁵ Bunun üzerine Şehzade Ebu Said Bahadır Horâsân'dan gelerek, 1317 yılının Nisan ayında tahta oturdu.⁴⁰⁶ Vezâret makamını yine Tâcüddîn Alişah ve Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî paylaştı. Ancak Ölceytü Han dönemindeki gibi devlet işlerinde bu iki vezir değil Emîr Çoban yetkili üst düzey yönetici oldu.⁴⁰⁷

Devlet erkânında en yetkili kişilerden biri olan Reşîdüddîn'in eski dostu Emîr Noyan, Reşîdüddîn Fazlullah ve Tâcüddîn Alişah arasındaki ihtilafa müdahale edecek ve Reşîdüddîn'e sahip çıkacaktır. Bunu fark eden emîrlere; Hâce İzzeddin Kuhedi, Hâce Alaaddîn Hindu, Hâce Alaaddîn Muhammed, Ziyaeddîn Ziyamülk, Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî'nin huzuruna çıkıp Tâcüddîn Alişah Gilânî'yi ortadan kaldırma teklifinde bulundular. Ancak iktidar mücadelesinden bıkan Reşîdüddîn Fazlullâh, bu teklifi reddederek kendisinin Tâcüddîn ile konuşabileceğini söyledi. Emîrlere adlarının Tâcüddîn'in kulağına gidebileceği korkusuyla hemen taraf değiştirdiler.⁴⁰⁸ Tâcüddîn

⁴⁰³ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 224.

⁴⁰⁴ El-Kaşanî, *Târîh-i Olcâytû*, s. 248.

⁴⁰⁵ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 69.

⁴⁰⁶ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 198.

⁴⁰⁷ Handmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 198.

⁴⁰⁸ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 77.

Alişah bu durumdan faydalanarak Emîr Çoban'ın nökeri olan Ebubekir Ağa ile iş birliği yapıp Emîr Çoban'ı kışkırtmaya çalıştı ve başarılı da oldu. Böylece 1317 Ekim'inde Reşîdüddîn Fazlullâh görevinden azledildi.⁴⁰⁹

Kısa zaman sonra Reşîdüddîn Fazlullâh'ın yokluğu hissedildi, Emîr Çoban'da verdiği karardan pişman olarak onu yeniden göreve çağırdı. Ancak Reşîdüddîn daha önce belirttiği gibi siyasî mücadelelere yeniden girmek istemediğini söyledi.⁴¹⁰

Haberi alan Tâcüddîn Alişah telaşlandı ve taraftarları Reşîdüddîn Fazlullâh'ın ortadan kaldırılması gerektiğini savundular.⁴¹¹ Reşîdüddîn'in yeniden vezârete gelmesi durumunda Emîr Çoban ile iyi bir müttefik olabilirler bu sefer onlar Tâcüddîn'i ortadan kaldırmak isteyebilirlerdi. Bu nedenle Reşîdüddîn'in kendi oğluna ve şerbetdar Hâce İbrahim'e talimat verip, Ölceytü Han'a zehirli şerbet içirerek suikast planladığı söylentilerini çıkarttılar. Neticede Ebu Said Bahadır Han ve Emîr Çoban da bu söylentilere inandılar. Hemen Reşîdüddîn ve oğlu sorguya alınarak suçlu bulundular, 17 Temmuz 1318 tarihinde idam edildiler.⁴¹² Reşîdüddîn'in Rub-ı Reşid ve tüm mal varlığına el konularak divan mülküne birleştirildi.⁴¹³

Bu dönem Moğol aristokrasisinin devlet yönetiminde ön planda olması nedeniyle İlhan Argun dönemi ile benzerlik göstermektedir. Moğol aristokratlarından Emîr Çoban İlhan Argun zamanında kendini göstermeğe başladı, Gazan Mahmud ve Ölceytü dönemlerinde ikinci emîr olup fakat nüfuz ve idaresi, tedbir ve cesaretiyle emîrlerin hepsinin üstünde idi.⁴¹⁴ Öyle ki ordu işlerinin yanı sıra hükümet işleri de vezir Tâcüddîn Alişah Gîlânî'den ziyade Emîr Çoban'ın elindedir.

⁴⁰⁹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Cami'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 78.

⁴¹⁰ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Cami'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 78.

⁴¹¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Cami'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 78.

⁴¹² Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Cami'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 79.

⁴¹³ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Cami'ut-Tevârih-i Reşîdî*, s. 79-80.

⁴¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, c: XXXI, Sayı: 124, 1967 Ekim, 602.

Emîr Çoban'dan memnun olmayan emîrler ve Ebu Said Bahadır Han'ın yakınları bir fırsat kolluyorlardı. Ebu Said Bahadır Han bir gün bu durumu Emîr İrençin, Emîr Kurmuşî ve Emîr Tokmak'a açtı. Bu sırada Emîr Çoban Hazar Denizi sahilindeki Derbend'i zapt ile İran'a hücumla hazırlanan Özbek Han'ı çekilmeye mecbur ettikten sonra, görevlerini tam olarak yapmayan Moğol kumandanlarını kamçı ile tedip ederek, Gürcistan üzerine yürümeye karar verdi. İşte bu durumu fırsat bilen emîrler, Emîr Çoban'a bir suikast girişiminde bulunacaklardı. Müttefik emîrler, Sör Mari nahiyesinde⁴¹⁵ Emîr Çoban'ı bir ziyafete davet ettiler, Çoban da bu daveti kabul etti. Ancak Emîr Kurmuşî'nin adamlarından Ali Aktay'ın Emîr Çoban'ı durumdan haberdar etmesi üzerine Çoban, Merend kasabasına sığındı. Buranın valisi Emîr Nâsırüddin, ona yardım etti ve birlikte Tebriz'e geldiler. Burada dikkati çeken nokta Ebu Said Bahadır Han'ın veziri olan Tâcüddîn Alishah Gilânî'nin, Emîr Çoban'a yardım etmesi olacaktır. Vezir Tâcüddîn Alishah bin atlı ile Emîr Çoban'ı karşıladı, Çoban'ın gelişinden memnun olduklarını anlatmak için Tebriz ahalisini de ona karşı çıkarıp; Emîr Çoban için çadır kuruldu.⁴¹⁶ Vezir Tâcüddîn Alishah, Emîr Çoban'dan önce devlet merkezine gelerek Ebu Said Bahadır Han'la görüştü, Emîr Çoban'ı müdaafa ile meth etti. Emîr Çoban aleyhine iş yapanların, onu kıskandıklarını söyleyerek Ebu Said'i yumuşattı. Neden Ebu Said Bahadır Han ve diğer emîrlerin istemediği Emîr Çoban'a, Vezir Tâcüddîn Alishah destek veriyordu? İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu durumu Tâcüddîn Alishah'ın düşünceli ve mütedil olması ile açıklamaktadır.⁴¹⁷ Öyle anlaşılıyor ki Emîr Çoban'ın aşırıya kaçan hareketlerini Tâcüddin Alishah dengelemektedir. Ancak gün geçtikçe Ebu Said Bahadır Han'ın gücüne ortak olan bir emîr ile karşı karşıyayız. Tâcüddîn Alishah'ın gücü sevmesi ve İranlı bir bürokrat olarak devlet yönetiminde yerini korumak istemesi de bu sorunun muhtemel cevabı olabilir. Bu olaydan sonra çok yaşamayan Tacüddin

⁴¹⁵ Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaşı", s. 605.

⁴¹⁶ Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaşı", s. 605.

⁴¹⁷ Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaşı", s. 610.

Alişah Gilani 1318 tarihinde eceliyle vefat etti ve cenazesi Ucan'dan Tebriz'e getirildi.⁴¹⁸

Emîr Çoban'ın muhalifleri faaliyetlerini durdurmuş gibi gözüksede planlarını gizlilik içinde devam ettirdiler. Ebu Said Bahadır Han'ın, Emîr Çoban'ın kızı Bağdad Hatun'a olan zaafını bilen emîrlere, onun Bağdad Hatun'a aşık olmasını sağladılar. Cengiz töresine göre hükümdarın beğendiği bir kadını eşinin boşaması gerekiyordu. Ebu Said Bahadır Han, Bağdad Hatun'un eşi Celayir Şeyh'ten boşanmasını ve kendisi ile evlenmesini istedi. Ebu Said Bahadır Han bir mahremiyle bu durumu Emîr Çoban'a bildirdi; ancak o şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine ikisinin arası açıldı. Yine Emîr Çoban'ın bedensel engelli oğlu Dımaşk Hoca'nın hanın haremine girdiği iddia edildi.⁴¹⁹ Ebu Said Han Dımaşk Hoca'nın, Emîr Çoban dâhil ailesinin ve yakınlarının idam edilmesine dair *yarlıg* çıkardı. Bu *yarlıg* üzerine Emîr Çoban sorgulandıktan sonra 1327 tarihinde idam edildi.

Emîr Çoban'ın ölümüyle devlet kadrolarında haliyle görev değişiklikleri oldu. Ebu Said Bahadır Han, Bağdad Hatunla evlenerek isteğine kavuştu. Fakat onun mutlu günleri uzun sürmedi, 30 Kasım 1335 tarihinde vefat etti. 1256 yılında İlhan Hülegü tarafından kurulan İlhanlı Devleti son hükümdarı Ebu Said Han'ın ölümüyle dağılma sürecine girdi.

⁴¹⁸ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut Tevârih-i Reşîdî*, s. 80.

⁴¹⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 285.

SONUÇ

Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu'nun bir şubesi olan İlhanlı Devleti, ilk başlarda imparatorluğun devamı niteliğindedir. İran coğrafyasında kurulan Asyaî menşe'e sahip Moğol ardıl devleti kısa sürede Yakın ve Orta Doğu kültüründen, siyasî teşekküllerinden etkilenmiştir. Böylece Türk- İslâm unsurlarıyla etkileşim içinde bulunan İlhanlı Devleti'nde askerî, dinî, idarî ve birçok alanda değişimler meydana gelmiştir. Dinî manada en önemli adım İlhan Tegüder tarafından atılmıştır. O Müslümanlığı seçerek devlette bir İslâmlaşma süreci başlatmak istemiştir. Ancak İlhan Tegüder'in İslâmiyeti İlhanlı Devleti dış politikasının selameti için bir araç olarak görmüş olabileceği de tartışmalar arasındadır. Ayn-ı Calût Savaşı'ndan (1260) sonra bitmeyen İlhanlı-Memlûk çatışmaları, İlhan Tegüder'in Müslüman olmasıyla yumuşama sürecine girmiştir.

Diğer bir değişim idarî alanda olmuştur. İlhanlı Devleti'nin bürokratik temelini Moğol, Türk ve Uygur unsurlar oluşturmaktaydı. Ancak İran bölgesinde bulunan aristokrat diyebileceğimiz yerli üst sınıf soylular İlhanlı hükümdarlarının dikkatini çekmekteydi. Gerek onların coğrafyaya ve kültüre hâkim olması, gerek görevlerini ifa edebilmek için birbirleriyle yaptıkları mücadele siyasî kadrolarda bir hareketlenmenin meydana gelmesine sebep olmuştur. İlhanlı Devleti'nde din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın işini en iyi yapan her zaman ön planda olmuştur. Yahudi, Budist, Müslüman fark etmeksizin çeşitli görevlerde yer almışlardır. İlhan Hülegü'nün ilk veziri Hârezmli bir Müslüman Seyfeddin Bitikçi iken, İlhan Argun zamanında Yahudi vezir Sa'düddeve'nin etkili olduğunu görmekteyiz.

İlhanlı Devleti'nde idarî ve malî kadrolarda etkin görev almaya başlayan İranlı unsurlar, askerî kadrolarda bulunan Moğol emîrleri tarafından pek hoş karşılanmamış,

kendilerinin ikinci plana atıldığını düşünmüşlerdir. Bu nedenle sistemde meydana gelen karmaşalar iki zümreden birinin tasfiye edilmesi sonucunu doğurmuştur.

İlhan Ahmed Tegüder zamanında Mecdülmülk-i Yezdî ve Alaaddîn Atâ Melik Cüveynî ilk tasfiye edilenler olmuştur. Bu devlet adamlarının yerine Moğollardan Emîr Buka getirilmiş; ancak onun gücünün kısa zamanda artması neticesinde İlhan Argun'a rakip olarak belirmiştir. Uygulanan bu sistem de başarılı olmayınca İlhan Argun yine İran'da bulunan Yahudi unsurları devlet kadrolarına yerleştirmeye başlamıştır. Yahudi hekim Sa'düddeve'yi vezâret makamına getirmiştir. Sa'düddeve de diğer kadrolara yakın akrabalarını getirerek bir Yahudi akını başlatmıştır. Fakat bu durumda uzun sürmeyecek yeniden İranlı unsurları devlet makamlarında çeşitli görevleri ifa ederken göreceğiz.

İlhanlı Devleti bürokrasisinde mevcut bulunan bir diğer sorun Gazan Han dönemiyle (1304-1316) başlayan çift başlı vezâret makamıdır. Şöyle ki; Gazan döneminde Sadeddîn Sâvecî ile Reşîdüddîn Fazlullâh'ın devlet yönetiminde birlikte hareket etmesi bir süre sonra anlaşmazlıklara neden olmuştur. Vezirlerden biri idarî ve malî konularla ilgilenirken diğeri hukuksal konularla ilgilenmiştir. Bir süre sonra aldıkları kararlardan birbirlerini haberdar etmeksizin kendi istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Yine Reşîdüddîn Fazlullâh ile Tâcüddîn Alişah Gîlânî'nin ortak bir şekilde vezirliği yürütmeye çalışması tatsız sonuçlar doğurmuştur.

Ölceytü ve Ebu Said Bahadır Han döneminde de Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî- Tâcüddîn Alişah Gîlânî vezâret makamını paylaşmışlar; ancak bu vezirler arasında yaşanan rekabetler devam etmiştir. Ebu Said Bahadır Han döneminde bir farkla Moğol asıllı Emîr Çoban, bu iki devlet adamını geri planda bırakarak devlet işlerini ele almıştır. Aslında bu durum Moğol emîrlerinin mensubu buldukları devlette söz sahibi

olmak istemeleri ve ikinci planda olmaktan rahatsız olduklarını gösteren fiili bir harekettir.

Neticede birbirlerini çekemeyen vezirler farklı yöntemlere başvurarak rakibini elemeye çalışmıştır. Bu durum devlet kadrolarında güvensiz bir ortamın oluşmasına neden olurken, planlanan devlet işlerinin gecikmesine ya da ertelenmesine zemin hazırlamıştır. Tezimiz bahsetmiş olduğumuz olayları detaylı bir şekilde ele alarak, İlhanlı Devleti bürokrasisinde yaşanan sorunların önemini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

ABÛ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus) , *Abû'l-Farac Tarihi*, cilt II, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.

AKA, İsmail “ Mekârimü'l-Ahlâk, Şerh-i Ahval ve Zindegâni-i Emir Ali Şir Nevâî, Mukaddeme”, *TDİD*, 16/2, Kış 2016, s. 259-261.

AKA, İsmail “Kerîmüddin Aksarayî”, c.2, *İA*,1989, s. 293.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

ALLOUCHE, Adel, “Teküder'in Kalavun'a Ültimatomu”, çev: Mustafa Uyar, *AÜDTCFD*, c. 46, S. 1, Ankara 2006 (243-254).

AMİTAİ- PREİSS, Reuven, “ İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler, çev: Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014.

AMİTAİ- PREİSS, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk- Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press 1995.

ANDREASYAN, Hrand. D. , “ Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *İÜEFTD*, c.1, S.2, İstanbul 1950, s. 401-438.

BARTHOLD, V.V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.

BAYRAKDAR, Mehmet, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, (AÜİFD), Ankara, 1988.

BENÂKETÎ, Fahrüddin Dâvûd, *Târîh-i Benâketî*, Düzenleyen: Cafer Şear, 2.baskı, Encümen- i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1378.

BULLİET, Richard W., *The Patricians of Nishapur (A Study in Medieval Islamic Social History)*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts 1972.

BİLGİN, Orhan, “ Atâ Melik Cüveynî” , *TDVİA*, c.4, 1991, s. 140-141.

CÜVEYNÎ, Alaaddîn Atâ Melik, *Târîh-i Cihân- güşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, I.baskı, Ankara 2013.

DANUU, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

DAYI, Özkan, “Mahmud Yalavaç’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri” , *Curr Res Soc Sci* (2015), 1(3), s. 63-68.

DAYI, Özkan, “Mecdü’l-Mülk Yezdî Hadisesi” , *Curr Res Soc Sci* (2016), 2(3), s. 107-122.

TDVİA, “Hâfız Ebru”, c.15, 1997, s. 89-90.

EBERHARD, W. “ Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci” , Türkçe terc. Osman Gazi Özgüdenli, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi (TKİD)*, 18, İstanbul 2008, s. 1-8.

El-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, çev: Derya Örs, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.

EL-CÛZCÂNÎ, Minhac-i Sırac, *Tabakat-ı Nasırî*, çev: Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul, Temmuz 2016.

ERDEM, İlhan, “Ölceytü Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri” , *AÜDTCFTAD*, S. 31, Ankara 2000, s. 1- 36.

ERDEM, İlhan, “İlhanlılar’da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *TAD*, S.35, Ankara, 2004, s. 103-111.

ERDEM, İlhan, “ Türkiye-Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları” , *AÜDTCFTBTAD*, c. 21, sayı 33, Ankara 2003, s. 49-67.

ERDEM, İlhan, “Sahib-i Divan Şemseddîn Cûveynî’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Yayına Hazırlayan: E.Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 331-339.

Fischel, Walter J., *Jews In The Economic And Political Life of Mediaeval Islam*, London 1937.

GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev: İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay. , Eylül 2017.

GUNDSTABIL, Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev: Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1946.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991.

GRİGOR, Aknerli, *Okçu Milletinin Tarihi*, Yeditepe Yay. , İstanbul 2012.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: M. Reşat Uzmen, I. baskı, 1980.

GANİZMAHAL, Kushenova, “ Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yehlu Ch’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları” , *Bilig*, Sy. 42, Yaz 2007, s. 229- 240.

Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmî’ut-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Behtmam Henbâbâ Beyânî, Tahran 1317.

HANDMÎR, Gıyâsüddin bin Humâmeddin, *Habîbü's-Siyer*, Kitabhane-i Hayyam, Tahran, 1333.

HANDMÎR, Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn, *Düstûrû'l-vûzerâ*, Düzeltme Seyîd Nefîsî, İkbâl Matbaası, Tahran 1976.

HASSAN, Ümit, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, Eylül 2015.

HEMEDÂNÎ, Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, çev: Mehmet Ersan, İsmail Aka, Ahmad Hesamipour Khelejani (İlhanlılar Kısmı), I. Baskı, TTK, Ankara 2013.

HETOUM, Haython, *Gorigos Senyoru Hetum Vekayinamesi* (1076-1307), İngilizceye çev: Angus Donal Stewart, Brill 2001.

HOPE, Michael, *Power, Politics and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran*, Impression I, Oxford University Press, 2016.

HOWORTH, Henry, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, London, Longmans, Green and Co., 1880

İBNÜ'L-İBRÎ, Ebu'l Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Çev: Şerefüddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011.

İBN-İ BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l- lâ'iyye* (*Selçukname*), çev: Mürsel Öztürk, II Tercüme, TTK, Ankara 2014.

İbn Şeddat, *Baypars Tarihi*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK, Ankara 2002.

KAMOLA, Stefan T. , *Rashid al- Din and the making of history in Mongol Iran* (*Doktora Tezi*), University of Washington, 2013.

KAMALOV, İlyas, "Yarlık", *TDVİA*, c.43, İstanbul 2013, s. 334-335.

KANAR, Mehmet, *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul 2008.

Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, çev: Fusün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul, Ağustos 1996.

KAYMAZ, Nejat, *Pervâne Mu'inü'd- Din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, Yayına Hazırlayan: Abdülhüseyn Nevaî, İran 1339.

KİRAGOS, Genceli, *History of the Armenians*, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986.

KRAWULSKY, Dorothea, *The Mongol Ilkhans and Their Vizier Rashid al-Din*, Peterlang

LEWIS, Bernard, "İsmâîlîler ve Haşhaşilik", çev: Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, s. XX, Aralık 2014, s. 471- 504.

ORBELEAN'S, Step'annos, *History of the State Sisakan*, çev: Robert Bedroisan (Klasik Ermeniceden İngilizceye), New Jersey 2012.

ÖGEL, Bahaeddin, *Sino-Turcica, Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yay. , İstanbul 2016.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, c.15, 1997, s. 454-455.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbnü'l İbri", *TDVİA*, c. 21, 2000, s. 92-94.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbn-i Bîbî", *TDVİA*, c. 19, 1999, s. 379-382.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî”, *TDVİA*, c. 35, s. 19-21.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi , “Tümen”, *TDVİA*, c. 41, 2012, s. 461- 462.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Moğol İran’ın da Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2016.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf’ın Müellif Nüshası”, *Bellekten*, c. LXX, s. 258, Ankara 2006, s. 503- 522.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Vassâf”, *İA*, c. 42, 2012, s. 558-559.

PADMİÇ, Vardan, *Vardan Arewelts’i’s Compilation of History*, çev: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2007.

RACHEWILTZ, İgor de, *The Secret of the History Mongols*, c.I, Brill Leiden-Boston 2004.

RİCHARD, Jean, “ La Conversion de Berke et les de l’İslâmisaiton de la Horde d’Or” , Berke Han’ın İslâm’a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyet’in Yayılışı, çev: Abdülkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, Sy. 306, 1988, s. 634-6442.

SEVİM, Ali- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.

SÜMER, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir” , *Bellekten*, TTK, c. LIII, Sayı 206, Nisan 1989, s. 175- 197.

SÜMER, Faruk, “ Argun Han” , *TDVİA*, c. 3, 1991, s. 356.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, çev: Cemal Köprülü, III. Baskı, TTK, Ankara 2011.

ŞEŞEN, Ramazan, “Buhara” , *TDVİA*, c. VI İstanbul 1992, s. 363-367.

ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyûbîler” , *TDVİA*, c. 12, 1995, s. 20-31.

ŞÎRÂZÎ, Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, Tercüme: Abdülmuhammed Ayetî, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, 1346.

TURAN, Osman, “Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie”, *Revue des Etudes Islamiques*, 1948, çev: “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku” , *Bellekten*, c. XII, S. 47, 1948 Temmuz, s. 549-574.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Türk ve Tatar Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “ Reşîdüddîn Tabib” , *İA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 705-712.

TOGAN, A. Zeki Velidi , “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 1, 1931, s. 1-42.

TEMİR, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Tercüme I, 5. Baskı, TTK, Ankara 2016.

UYAR, Mustafa, “Ulemanın Zorlu Tercihi: İslâm Padişahı Gazan Han’ın Aşkı Mı, Ümmetin Geleceği Mi?” , *Toplumsal Tarih (Aylık Tarih Dergisi)*, S. 267, Mart 2016, s. 68-72.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı Devleti’nde Yahudi Bir Vezir: Sadüddeve” , *AÜDTCFTAD*, Cilt 21, S.33, Ankara 2003, s. 125-142.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı Ordusunda Hiyeaerşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri” , *AÜDTCFD*, S. 49, 1 (2009), s. 33-47.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri” , *Belleten*, Cilt: LXXVI, Sayı:275, Nisan 2012, s. 7-30.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

UYAR, Mustafa, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev:Ankhabayar Danuu, Ötüken Yay. , İstanbul 2012

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara, 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaşı” , *Belleten*, Cilt: XXXI, S. 124, Ekim 1967, s. 601-646.

VLADİMİRTSOV, B. Y. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, çev: Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1944.

YAZICI, Tahsin, “Çav”, *TDVİA*, c.8, 1993, s. 235.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, I. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ocak 2017.

YUVALI, Abdülkadir, “ Geyhatu Han” , *İA*, c. 14, 1996, s. 45.

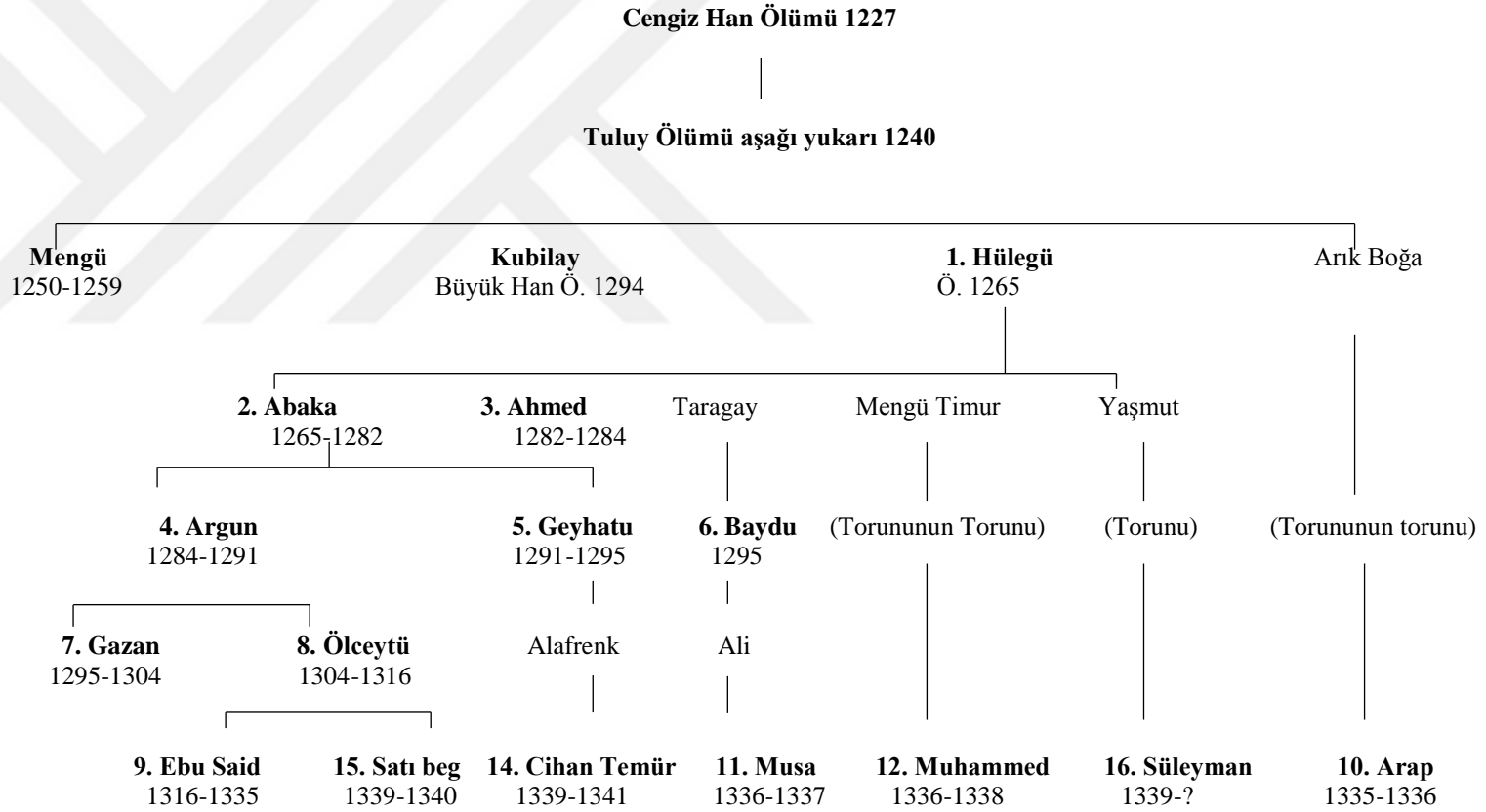
YUVALI, Abdülkadir, “Doğu- Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında”, *OÜEFD*, II, Samsun 1987.

İlhanlı Devleti'nde Görev Alan Vezirlerin Listesi

1260-1263	Seyfeddîn Bitikçi
1263- 17 Ekim 1284	Şemseddîn Cüveynî, Nâib Suncak Noyan
1281-1282	Mecdülmülk-i Yezdî
15 Eylül 1284-1289	Emîr Buka, Nâib Fahrüddîn Müstevfî
1287- 6 Mart 1291	Sadüddeve Ebherî
18 Kasım 1292-1295	Sadreddîn Zencanî
1295	Cemaleddîn Desteirdânî
1296-1298	Sadreddîn Zencanî, Nâib Emîr Nevruz
1298- 19 Şubat 1312	Sadeddîn Saveci, Nâib Reşîdüddîn Fazlulâh Hemedanî
1299-17 Temmuz 1318	Reşîdüddîn Fazlullâh
15 Nisan 1312-1324	Tacüddîn Alişah Gîlânî
1324-1325	İnayetüddin Muhammed
1325-1327	Rükneddin Sayın
1327-15 Mayıs 1336	Gıyasüddîn Muhammed
1336-1337	Cemalüddîn Hacı
1337-1338	Şemseddîn Zekeriya
1339-1340	Rükneddîn Şeyhî Reşîdi

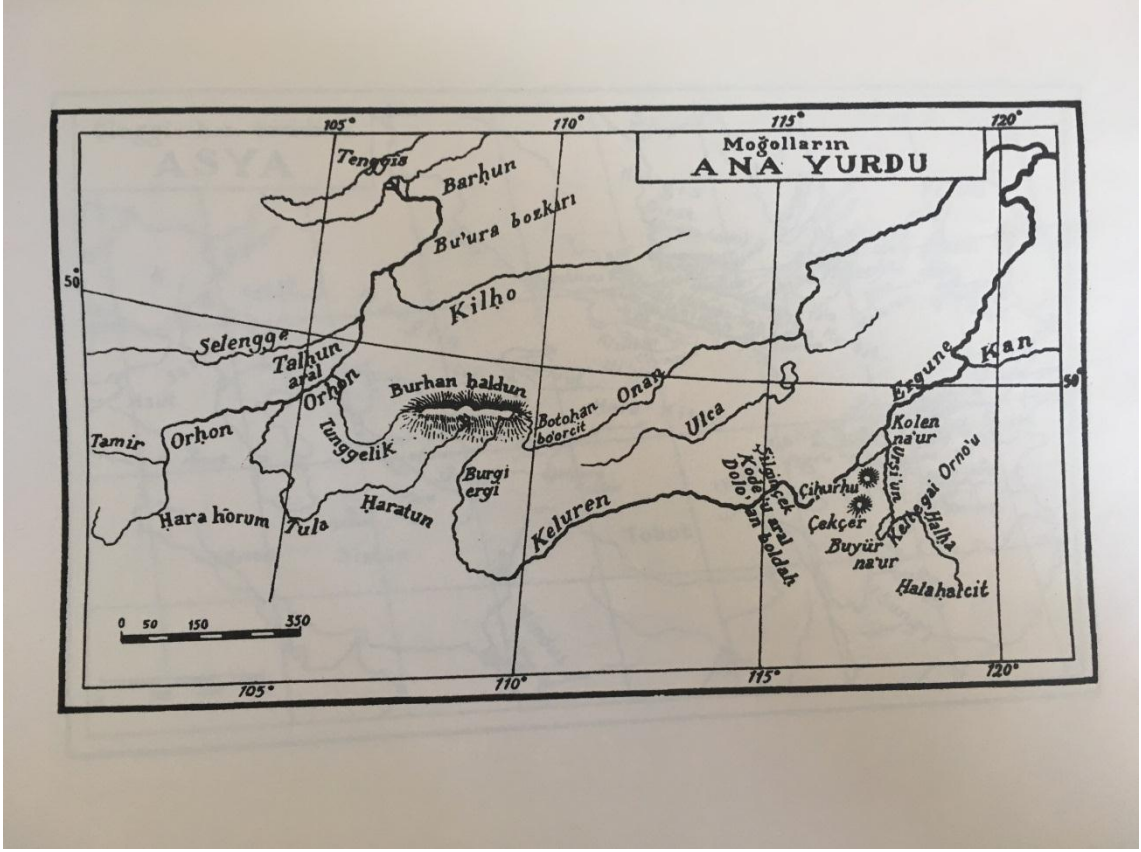

İLHANLI HÂNEBANININ SOY KÜTÜĞÜ

(13. Togay Temür- 17. Nuşirvan)
(1338-1351/2 1344-?)

Bertold Spuler'in *İran Moğolları* adlı kitabından alındı.

Yüan-Ch'ao Pi-Shi'nin *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserinden alındı.

Bertold Spuler'in İran Moğolları adlı eserinden alındı

ÖZET

Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu izlediği yayılcı politika sayesinde on üçüncü yüzyılda Yakın ve Orta Doğu coğrafyasında etkili bir güç olarak kendini göstermiştir. İzlenen bu politika sayesinde Moğollar ile Türk- İslâm dünyası arasında kültürel ve kurumsal etkileşimler meydana gelmiştir. Moğol ardıl devletleri Çağatay Hanlığı, Altınordu Hanlığı ve İlhanlı Devleti de siyasî yapılarını oluştururken buldukları coğrafyada temasta oldukları devletlerden etkilenmişlerdir.

İlhan Hülegü'nün batı seferleri neticesinde Tebriz merkezli İlhanlı Devleti kurulmuştur. İlhanlı Devleti'nin örnek aldığı ve İranlı yerli aristokrat zümre ile desteklediği kurumlardan ön plana çıkan devlet idaresidir. Özellikle idarî ve malî alanda bu zümreden yararlanılmıştır. Bu nedenle tezimizde devlet yönetiminde en mühim yere sahip vezâret makamında görevli olan vezirler arasındaki ihtilafları üç ana başlık altında incelemeye çalıştık. Şahsî bağlantılar temelinden Moğol idâresindeki vezâret makamının muhtelif niteliklerini ortaya koyduk.

ABSTRACT

Mongols Empire, which was established by Chingiz Khan, appeared with efficient power by means of following expansionist policy in Middle- Near East in thirteenth century. Because of this policy cultural and institutional interactions between Mongols and Turks- Islamic World occurred. When Khanates of Chaghatay, Altinordu and Ilkhan being successors of Mongols were constituting their policies, they were influenced by states which contacted with the Khanates in their lands.

Ilkhanid State whose capital was Tebriz was established in consequence of Ilkhan Hulegu's west campaigns. The state administration is an prominent institution which Ilkhanids took example and supported with Iranian local aristocrats. Especially this community was utilised in governmental and economical fields. Therefore we try to examine the controversies between vezirs being in charge of vezâret office which was the most important place in state administration under three main topics. We deduce various qualities of vezâret office in Mongols administration from individual connections.